

OULD RHENEN

ZESENTWINTIGSTE JAARGANG

JANUARI 2007

NO. I

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : W.H. Strous, Bruine Engseweg 25,
3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester : L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen
Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR : H.B. Gieszen ing., Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279
dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website: : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Uitsnede van een aquarel van J. le Blanc

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zesentwintigste jaargang

januari 2007

no. 1

Inhoudsopgave

Rijnlandsche roeden in Achterberg <i>M.J. Kooistra</i>	blz. 5
Het Rhenense familiegeld van 1675, een grote Bron van bevolkings-informatie <i>H.P. Deys</i>	blz. 13
Rhenen en de nieuwe kaart van den Lande van Utrecht <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 21
Datering en herkomst van de twee grote tekstborden in de Cunerakerk <i>Willem H. Strous</i>	blz. 35
Jaarverslag 2006 Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR) <i>Ton van Drunen</i>	blz. 43
(Financiële) Jaarverslagen 2006 Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. en Stichting ‘Vrienden van gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen’	blz. 49

De redactie wenst alle lezers een voorspoedig en gezond 2007, en de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. een succesvol begin van het jubileumjaar. En wenst zichzelf vele auteurs die voortdurend vragen stellen over het verleden van Rhenen en daarover ook publiceren in ons Oud Rhenen. Zoals over bovenstaande foto: wie wil/kan over deze uitkijktoren iets vertellen?

Rijnlandsche roeden in Achterberg

Een pleidooi voor een goed behoud en beheer van een zeer uniek stukje oud agrarisch cultuurlandschap

M. J. Kooistra

Introductie

Het gebied ten noorden van Achterberg staat bekend als ‘De Kampen’ (figuur 1). Zo staat het ook op de topografische kaart 1: 25.000 blad 39 E Rhenen vermeld. Het begrip ‘De Kampen’ verwijst naar oude, zogenaamde kampongtingningen die op de dekzandruggen van de Gelderse Vallei voorkomen. Deze worden beschreven als een karakteristiek oriëntatieloos landschap van door houtwallen omgeven onregelmatige akkers met verspreide bebouwing (Blijdensteijn, 2005).

Als je echter vanaf de Snijdersteeg naar het noorden toe gaat kom je een aantal regelmatige smalle kavels tegen. Als je daarvan de breedte meet, valt op dat veel

Fig. 1. Luchtfoto op topografische kaart van het gebied met Rijnlandsche roeden in Achterberg Noord. Middenonder bebouwing Achterberg. (schaal ca. 1: 8.890; breedte hele figuur 2289 m)

kavels ca. 37,6 m breed zijn. Dat is opmerkelijk want dat is precies 10x de oude Middeleeuwse maat die bekend staat als Rijnlandsche roede, die 3,767358 m bedraagt. Deze Middeleeuwse maat, die na de Romeinse tijd door de Hollandse gewesten is ingevoerd, komt veel in West Nederland voor, maar bijna niet in dit deel van Nederland. Hier is dus iets bijzonders aan de hand. Aan de hand van veld- en

literatuuronderzoek komt een unieke ontginningsgeschiedenis naar voren, die niet als zodanig in de literatuur vermeld staat. In de volgende paragrafen wordt eerst een beeld geschetst van de geologische- en bodemkundige situering van dit gebied omdat dit veel verklaart over de ontginningsmogelijkheden die er vroeger waren. Daarna volgen de reconstructie van de ontginningsgeschiedenis van dit gebied en de ontwikkelingen tot het huidige agrarische landschap.

Dit artikel is bedoeld om te attenderen op dit unieke stukje agrarisch cultuurlandschap, zodat dit gebied de aandacht krijgt die het verdient en het zo goed mogelijk voor de toekomst behouden kan worden.

Het gebied van 'De Kampen' waarover het hier gaat wordt als volgt begrensd (zie ook figuur 3): de spoorbaan en Cuneraweg in het westen, de Snijdersteeg, verlengd tot de Weteringsteeg in het zuiden, de Weteringsteeg tot de knik, ongeveer 250 m voor de Zuidelijke Meentsteeg en vanaf deze knik parallel aan de Zuidelijke Meentsteeg naar de spoorbaan. Een strook van ca. 250 meter breed aan de zuidkant van de Zuidelijke Meentsteeg is op een andere manier, op een later tijdstip, ontgonnen.

Geologische en bodemkundige geschiedenis

Het onderzochte gebied ligt aan de oostkant van de Utrechtse heuvelrug in de Gelderse Vallei. De Utrechtse heuvelrug is een stuwwal die gevormd is in de voorlaatste ijstijd, het Saalien of Riss genoemd. In die periode, circa 370.000-130.000 jaar geleden, was half Nederland bedekt met landijs en een vooruitgeschoven grote ijslob, een soort gletsjer, drong de Gelderse Vallei binnen en duwde de aanwezige grondlagen omhoog tot stuwwallen.

Tijdens de laatste ijstijd bereikte het landijs Nederland niet, maar was het wel zo koud dat er geen vegetatie meer kon groeien. Daardoor werd er tijdens hevige stormen veel zand en loess verplaatst. In de Gelderse Vallei is zo een meters dik dekzandpakket terecht gekomen. Op het eind van deze laatste ijstijd trad er nog een korte koude periode op (jonge Dryastijd). Daarin is langs de flanken van de Utrechtse heuvelrug nog een zone met stuifzand afgezet. Op deze dekzanden ligt het bestudeerde gebied. Het dekzand heeft hier een licht golvend reliëf met enkele

ruggen en gaat in het oosten met een steilrandje over naar de lagere delen van de Gelderse Vallei. Het gebied ligt vrijwel geheel tussen 7 en 8,5 m + NAP.

Deze dekzanden, die net voor het begin van het Holoceen, dat ca. 10.000 jaar geleden begon, zijn afgezet, bestaan uit goed gesorteerd, fijn

Fig. 2. De Utrechtse heuvelrug vanuit 'De Achterbergse slagen' gezien, met houtwal op de voorgrond en Koerheuvel in Rhenen op de achtergrond.

zand met doorsnedes tussen 150-250 μm . Dit zand bestaat voornamelijk uit kwarts, waardoor het arme zanden zijn. In het Holoceen werd het klimaat warmer en vochtiger. Het licht golvende dekzandlandschap raakte begroeid met een toendra vegetatie die al snel overging in bos. Uit pollenanalyses blijkt dat al die tijd tot in de Middeleeuwen voornamelijk bos gegroeid heeft op deze arme dekzandgronden. In de Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd zijn incidenteel plekken in het bos ontgonnen voor zowel veehouderij als landbouw, maar daar is weinig van terug te vinden. Pas na 1000 na Chr. vinden hier onomkeerbare ontginningen plaats ten behoeve van de landbouw (zie volgende paragraaf).

De grondwaterstanden in dit gebied liggen relatief hoog en variëren over korte afstand. Dat komt niet alleen door de lage dekzandruggen, maar ook door de kwel vanuit de Utrechtse heuvelrug (figuur 2). Daarnaast is de capillaire opstijging van water in de onverzadigde zone hoog, omdat de bodem bestaat uit fijn zand met een uniforme samenstelling. Aan de andere kant geeft dit ook problemen in droge periodes, want als er eenmaal lucht tussen deze fijne korrels zit, gaat het er moeilijk uit. Het water infiltreert slecht en stroomt snel langs het oppervlak af naar lagere delen. De ondergrond blijft zo lang stofdroog en neemt pas weer vocht op na langdurige natte perioden.

Ontginningsgeschiedenis

Tot rond 1000 na Christus waren de dekzanden waarop 'De Kampen' ligt voornamelijk woeste gronden, die bebost waren. De akkers uit de voorgaande periode, de IJzertijd en Romeinse tijd lagen op de flanken van de stuwwal bij de Grebbeberg, Laarsenberg en Remmersteinsche bossen.

Deze complexen van prehistorische akkertjes, Celtic fields genoemd, hebben tot na de Romeinse tijd gefunctioneerd. Na het vertrek van de Romeinen in de vierde eeuw tot de elfde eeuw was het onrustig in dit gebied. Vanuit het oosten binnenvallende stammen namen de macht van de Romeinen over. Begin 7e eeuw wordt de Rijn conflictzone tussen opdringende Franken en invallende Friezen. Het gebied komt in de 8ste eeuw bij het Karolingische Rijk. De Frankische koning Dagobert introduceert hier het Christendom en Willibrord sticht in Utrecht de eerste kerk. Dan volgen de invallen van de Noormannen waarbij Dorestad verwoest wordt. Pas in de tiende eeuw komt er rust als het grote Karolingische Rijk verdeeld is en ons land onder het gezag van het Duitse Rijk komt.

In de negende en tiende eeuw neemt de bevolking sterk toe en zijn nieuwe landbouwgebieden noodzakelijk. De bisschop van Utrecht, die veel woeste grond bezit, start in de elfde eeuw met systematische ontginningen met grootschalig karakter. De ontwikkelingen rond Achterberg komen in een stroomversnelling als in de twaalfde eeuw de spanning tussen Het Sticht en Gelre toeneemt. Achterberg ligt aan de oostgrens van Het Sticht. In 1163 ging hier een houten versterking, een

castrum, door de strijd met Gelre in vlammen op. Deze houten versterking was gebouwd door de vader van de toenmalige bisschop van Utrecht, Godfried van Rheden (1156-1178). De bisschop laat direct hierna op dezelfde strategische plaats een bisschoppelijke burcht, opgetrokken uit tufsteen, bouwen. Dit is Ter Horst, dat niet alleen diende als militair steunpunt maar ook als verblijfplaats van de bisschop en zijn gevolg (Olde Meijerink, 1995). Hierdoor nam de vraag naar landbouwgrond toe. Deze gronden zocht men niet richting Rijn, omdat deze juist die tijd door hoge waterstanden zijn loop aan het verleggen was, dat met overstromingen gepaard ging (Van Iterson, 1932). Deze zocht men aan de noordkant van de puinwaaier waar Achterberg op ligt. Het is bekend dat het gebied ten noorden van Achterberg in deze tijd, voor de dertiende eeuw, in cultuur is gebracht (Blijdensteijn, 2005). De ontginning die hier aangetroffen wordt, is echter geen onregelmatige, maar juist een systematische verkaveling, die bestaat uit langgerekte, smalle kavels. Het kan dus geen kamponginning zijn, waar de naam op zou wijzen. Nauwkeurige analyse van topografische kaarten, luchtfoto's en veldmetingen laat het volgende beeld zien (figuur 3). De oorspronkelijke ontginning bestond waarschijnlijk uit 25 kavels van 37,6 meter breed en ca. 1480 meter lang, die begonnen bij de Cuneraweg of mogelijk de Bovenweg. De kavels waren van elkaar gescheiden door parallel aan elkaar verlopende sloten. Op het eind lag een afsluitende achterkade met een wetering. Nu ligt daar nog steeds de huidige Weteringsteeg.

Een systematische ontginning is vrijwel altijd door monniken van een klooster of kapittel uitgevoerd. Hun standaard verkaveling was ongeveer 110 m breed en 1250 m diep. De hier gebruikte smalle kavelmaat met langgerekte ontwateringsloten wijkt daar aanzienlijk van af. Op zich is een smallere kavelmaat verklaarbaar, want door de kwel

Fig. 3. Topografische kaart van de systematische ontginning in Rijnlandsche roeden in Achterberg Noord. In het midden zijn de oorspronkelijke ontginningskavels genummerd en in rood de nog steeds aanwezige oorspronkelijke landschapselementen.

vanuit de Utrechtse heuvelrug gecombineerd met de lage ligging en het fijne zand, zouden brede percelen te nat zijn gebleven. Het gebruik van juist Rijnlandsche roeden voor de kavelbreedte, een maat die hier nauwelijks voorkomt, wijst naar de monniken van het klooster in Oostbroek, De Bilt.

De monniken van Oostbroek wisten hoe ze deze gronden moesten ontginnen. Zij hadden kort daarvoor het gebied bij hun klooster tussen Utrecht en De Bilt ontgonnen. Dit gebied aan de andere kant van de Utrechtse heuvelrug heeft dezelfde positie ten opzichte van de stuwwal wat hydrologie betreft en bestaat uit hetzelfde type dekzand als het gebied ten noorden van Achterberg. Zij hadden bij hun ontginning Rijnlandsche roeden als verkavelingsmaat gebruikt (Stichting Het Utrechts Landschap et al., 2005). Het werk van deze monniken was bekend bij de bisschop van Utrecht. De oudste bestrate weg in Nederland, de 'Oude Steenweg', aangelegd rond 1125, liep vanaf het bisschoppelijke centrum in de stad Utrecht naar het klooster Oostbroek. Daar sloot deze weg aan op de oude heerweg, de via regia, langs de zuidflank van de Utrechtse heuvelrug naar Rhenen en Ter Horst in Achterberg. De bisschop verbleef niet alleen regelmatig op deze locaties, maar gebruikte ze ook als overnachtingsplaatsen wanneer hij voor overleg met de Duitse keizer naar Keulen moest reizen (Blijdensteijn, 2005). De route van Utrecht naar Keulen liep over Oostbroek, langs de via regia naar Rhenen/Ter Horst en vandaar via Nijmegen naar Keulen. Gezien de overeenkomsten en de connecties ligt het voor de hand dat de monniken van Oostbroek deze ontginning in Rijnlandsche roeden in Achterberg-Noord kort na 1163 hebben uitgevoerd.

Ontwikkelingen tot het huidige agrarische landschap

Deze systematische ontginning in Rijnlandsche roeden van ca. 135 ha is door de eeuwen heen in gebruik gebleven. De structuur van deze oude ontginning, ontwateringssloten en smalle kavels met een afsluitende weterring, heeft vanaf het begin richting gegeven aan de landschappelijke ontwikkeling en is nu nog duidelijk herkenbaar. Door het kwelwater uit de Utrechtse heuvelrug en door de snelle oppervlakkige afstroming moesten de afwateringssloten regelmatig geschoond worden. Langs de ontwateringssloten kwamen zo wallen te liggen, die al snel begroeid werden door de boomsoorten die van oorsprong in deze gebieden voorkwamen: eiken en berken op de hogere delen, en elzen en wilgen op de lagere gebieden, met zo nu en dan een vlier, meidoorn, hulst en Gelderse roos ertussen. Zo ontstonden langs deze sloten de karakteristieke houtwallen en houtsingels, die we nu nog op meerdere plaatsen in het huidige landschap kunnen zien (figuur 4). Deze houtwallen voorzagen de boeren eeuwenlang van brand- en geriefhout. Ook nu gebeurt dat nog. In deze houtwallen zijn lokaal nog oude hakhoutstoven van els, eik en wilg aanwezig. Waar deze houtwallen verdwenen zijn verwijst vaak een enkele solitaire boom nog naar de oorspronkelijke houtwal. Lokaal, waar de kwel

sterk is, ligt de houtwal tussen een dubbele afwaterings-sloot. Dit is vooral goed te zien in het middendeel bij de percelen 6, 7, 8 en 9 (zie figuur 3).

Fig. 4. Karakteristieke houtwallen in 'De Kampen'

Het reliëf van de percelen is in de loop der eeuwen

wat veranderd. Delen van hogere dekzandkopjes, vooral in het middendeel van dit gebied zijn afgegraven voor plagenbemesting in potstallen. Na aanrijking met mest werd deze vruchtbare grond weer uitgereden op de hoogste akkers, die het dichtst bij de flanken van de Heuvelrug liggen. Daar ontstonden door deze ophoging enkeerdgronden, die als bouwland in gebruik waren. In het middendeel werd het reliëf op de kavels in de loop der eeuwen zodoende wat vlakker. Op de overgebleven ruggen in het middendeel ontstonden natte podzolen en in de lagere gebieden bekeerddgronden (Buringh, 1951). De podzolen zijn lang als bouwland in gebruik geweest; de lagere gebieden zijn waarschijnlijk al snel veranderd in weiland en hooiland. Op de topografische kaart 1:50.000 blad 39, uitgave 1850 staat het bodemgebruik aangegeven. De enkeerdgronden waren toen in gebruik als bouwland, de rest voornamelijk als wei- en hooiland. Waarschijnlijk zijn in de loop der tijd delen van percelen tijdelijk niet in gebruik geweest voor de landbouw. Hier groeide dan spontaan bos op, bestaande uit berken, elzen, eik en wilg. Dit waren hakhoutbosjes, die gebruikt werden voor brand- en geriefhout. Ook nu zijn er nog een aantal van deze bosjes aanwezig (zie figuur 1).

In de loop der eeuwen zijn regelmatig kavelsloten dichtgegooid. Dit gebeurde op plaatsen waar de kwel geringer is, of nadat de (externe) afwatering verbeterd was. Een aantal malen zijn zo twee percelen samengevoegd tot één perceel (zie bijvoorbeeld perceel 5 en 6, fig. 3). Ook zijn wel eens drie kavels samengevoegd en daarna weer in tweeën gedeeld met een nieuwe afwatering om het overtollige water af te kunnen voeren (zie perceel 18, 19, 20, fig 3 en 1). Door deze samenvoegingen zijn veel houtwallen verdwenen. Als er dubbele afwateringsloten lagen met in het midden een houtwal is soms aan een kant een sloot dichtgegooid.

Daardoor wijkt soms de breedte van een perceel iets af. Waar de oorspronkelijke smalle percelen nog aanwezig zijn is het land voornamelijk in gebruik als wei- en hooiland; daar waar percelen tot grotere eenheden zijn samengevoegd komen ook bouwlanden voor. Op deze percelen is het land meestal gevlakt, waardoor het oorspronkelijke dekzandrelief verdwenen is. Ondanks al deze veranderingen is het oorspronkelijke karakter nog op veel plaatsen goed in het landschap te herkennen. De afsluitende afwatering is nog volledig intact. Aan de knik in het verloop van de Weteringsteeg is precies te zien waar deze oude ontginning in Rijnlandse roeden aan de noordkant ophoudt. Aan de zuidkant van de Weteringsteeg net voor het eind van de Snijdersteeg is de oude ontsluitingswijze met één dam per twee percelen nog goed te zien (figuur 5). Al met al is dit een heel karakteristiek agrarisch gebied met een unieke cultuurhistorie, dat nog op veel plaatsen gaaf bewaard is gebleven.

Naast deze landschappelijke waarden heeft dit gebied ook belangrijke ecologische waarden. Deze worden hier alleen even aangestipt. Op kwelplaatsen in de ontwateringssloten komen een aantal specifieke plantensoorten voor, o.a. de waterviolier, holpijp en bittere veldkers. Deze kunnen hier nog groeien omdat er weinig meststoffen in het water zitten. De houtwallen hebben lokaal nog een prachtig ontwikkelde onderbegroeiing, met veel varens, specifieke mossoorten en biezen. Ook in een aantal weilanden met een oorspronkelijk reliëf komen nog zeldzamere plantensoorten voor, o.a. grassen. Behalve planten is er in afwateringssloten een rijke macrofauna aanwezig. In de houtwallen komen veel vogelsoorten voor, zowel zangvogels als roofvogels, die er ook broeden. Meerdere soorten vleermuizen en libellen vliegen langs en boven de houtwallen en het water. Reeën, vossen, hazen en waarschijnlijk marters vinden hier hun leefruimte.

Aanbeveling

De cultuurhistorische en gebiedseigen bijzonderheden van 'De

Fig. 5. Oude ontsluiting van 1 dam per 2 percelen bij Weteringsteeg.

Achterbergse slagen' zijn uniek voor de Gelderse Vallei en zijn 'over het hoofd gezien' in het veld en de literatuur. Daardoor heeft dit gebied geen bijbehorende status en is er bij het reconstructieplan Gelderse Vallei/Utrecht-Oost geen rekening mee gehouden. Het is belangrijk dat er in dit kleine gebied geen verdere aantastingen van het bijzondere karakter plaatsvinden. Dat waar mogelijk het oude karakter hersteld wordt en aangepast beheer van deze gebieden bevordert, omdat rendabele landbouw hier maar beperkt mogelijk is. Aan de andere kant van de Utrechtse heuvelrug tussen Utrecht en De Bilt is voor het vergelijkbare gebied een integrale planontwikkeling gemaakt, vastgelegd in een boekje onder de titel 'Slagen in het groen'. In dit masterplan bevelen de initiatiefnemers een integrale benadering en lange termijn visie aan. Het gebied van 'De Achterbergse slagen' ligt meer afgelegen, is daardoor gaver. Daarom is juist voor dit unieke gebied een dergelijk masterplan zeer op zijn plaats. De afgelopen drie jaar zijn al verschillende karakteristieke elementen in dit landschap verdwenen, door onwetendheid. Dit moet in de toekomst niet meer mogelijk zijn.

Gebruikte Literatuur

Blijdensteijn, R., *Tastbare Tijd. Cultuurhistorische atlas van de Provincie Utrecht*. Amsterdam 2005

Buringh, P., *Over de bodemgesteldheid rondom Wageningen*. Versl. Landbouwk. Onderz. No. 57.4, 's-Gravenhage 1951

Itersen, W. van, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*. Deel 1. Band 1. Leiden 1932.

Olde Meierink, B. et al. (red), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht 1995
Stiboka, Bodemkaart van Nederland 1:15.000. Kaartblad 39 West/Oost, met toelichting, 1973

Stichting Het Utrechts Landschap, Dienst Landelijk Gebied, Bewonersvereniging Leefklimaat Utrechtseweg en Werkgroep Sandwijk. *Slagen in het groen, Masterplan Utrechtseweg De Bilt*. De Bilt 2005.

De auteur is fysische geograaf en bodemkundige. Zij heeft in haar studententijd in het 'slagen' gebied aan de andere kant van de Utrechtse heuvelrug gewoond en woont nu in soortgelijk gebied in Achterberg.

Het Rhenense familiegeld van 1675, een grote bron van bevolkings-informatie

H.P. Deys

Wij Nederlanders hebben in het verleden bijna altijd belasting moeten betalen. Deze heffingen hebben steeds andere benamingen gekregen, maar, met uitzondering van Alva's Tiende Penning en een aantal andere 'Penningen', hebben vrijwel al deze belastingen de uitgang -geld gehad. We moeten daarbij denken (tussen haakjes de jaren waarover in het Rhenens archief documenten bewaard zijn gebleven) aan: het haardstedegeld (1606 - 1805), het huisgeld (ca. 1704 - 1793), oorlogsgeld (1618 - 1646), logiesgeld (1654 - 1710), schild- en schellinggeld (1697 - 1747), het oud-schildgeld (1688, 1695), het botergeld en het morgengeld (ca. 1682 - 1688), het zout- en hoorngeld (1679 - 1748), neringgeld (1689), consumptiegeld (1750 - 1806) en in de Franse tijd (rond 1800) het dienstbodengeld, lantaarngeld, venstergeld e.d.

Rampjaar

Eveneens met de Fransen heeft nóg een vorm van belasting te maken, namelijk het Hoofd- of Familiegeld, maar dat was weer een dikke eeuw eerder. Er was namelijk begin 1672 een grote oorlogsdreiging, van Engeland maar vooral ook van Frankrijk. Ons land had heel veel extra geld nodig om zich bijtijds te kunnen verweren tegen een te verwachten inval. De Staten van Utrecht stelden toen een nieuwe belasting in, het Hoofd- of Familiegeld, een Extraordinaris Middel, zoals zij zelf aankondigden. Bepaald werd dat alle ingezetenen van stad en lande van de provincie Utrecht, voor de tijd van één jaar, een Hoofdgeld moesten betalen. Uitzonderd werden gewone soldaten en armen, die ondersteund werden. Er was al een heel reglement voor opgesteld, en de ordonnantie werd op 6 mei 1672 vastgesteld. De Fransen hebben het resultaat niet afgewacht, want reeds luttele dagen later vielen zij daadwerkelijk ons land binnen: onder Lodewijk XIV, de Zonnekoning, ging Nederland het Rampjaar 1672 tegemoet.

De regenten waren radeloos, de staat reddeloos en het volk redeloos. De Staten van Utrecht zonden 2000 man versterkingen naar de IJssel-Linie. Door het plateland moesten 1000 man worden geleverd: door Utrecht-stad 600, Amersfoort 200 en Rhenen en Wijck ieder 80 man en Montfoort tenslotte 40. Toen de Fransen in 1673 weer wegtrokken lieten ze hier een grote puinhoop achter. Ten eerste was overal opzettelijk grote schade aan vele bezittingen toegebracht (de Rhenense stadspoorten opgeblazen, het Veerhuis in brand gestoken, in Amerongen het kasteel volledig afgebrand om maar enkele zaken te noemen), en ten tweede moest het land bij de aftocht een grote brandschatting aan de Franse troepen betalen.

Hiervoor moest geld worden geleend (vaak in de vorm van obligaties), maar hierover moest óók rente worden betaald. Deze losrente bedroeg in die tijd 6%, en deze mocht worden geconverteerd in een lijfrente van 10%!

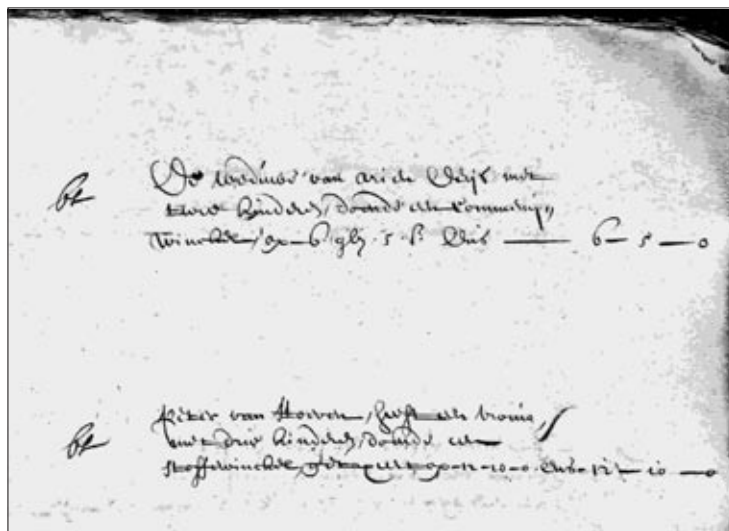
Bovendien achtte de Raad van State, toen vergelijkbaar met de Nederlandse Regering van vandaag, het noodzakelijk om behalve 24 compagnieën voetvolk en drie te paard, nog extra 4 compagnieën te voet aan te monstereen, hetgeen een bedrag van 88.000 gulden per maand zou vergen. Dit zou, behalve de hoge tractementen en de militaire onkosten, jaarlijks grote sommen extra kosten. De provincie Utrecht was daarbij aangeslagen voor 1 miljoen gulden (de Generaliteitslasten), en dat waren guldens van toen. Wanneer we bedenken, dat bijvoorbeeld een tractement van een predikant toen zo'n 400 gulden per jaar bedroeg, dan mogen we nu wel met veelvouden gaan rekenen. We komen dan op vele miljoenen guldens, op te brengen door de provincie, die toen een beduidend geringere bevolking had dan thans, en zeker op een nog veel geringere financiële draagkracht per inwoner kon rekenen, dan in onze moderne tijd het geval is.

Familiegeld

Om aan de noodzakelijke financiële middelen te komen, werd door de Staten van Utrecht de oude Ordonnantie van 1672 weer uit de la gehaald. Bij de Statenvergaderingen waren gewoonlijk ook vertegenwoordigers van de 5 steden aanwezig, voor Rhenen meestal één van de beide burgemeesters. Op 18 mei 1675 stelden de Staten van Utrecht de invoering van het hoofd- of huisgeld vast. In een aanschrijven aan de schout, burgemeesters en regeerders van de stad, 'mitsgaders' een aan de schout en het 'gerecht van Veenendaal' (dat toen trouwens nog niet eens bestond, Veenendaal viel toen, zeker in dit opzicht nog geheel onder Rhenen), werd onder meer, in omstandige terminologie, het volgende gesteld. De heffing zou gelden voor iedere ingezetene, maar ook voor huis- en grondbezitters, waarvan de familie geen domicilie hield in de provincie, maar er wel bezittingen in hadden. De aanslag moest naar evenredigheid van hun 'middelen', inkomen en goederen in een viertal klassen worden getaxeerd. De Staten verlangden dat de schouten en burgemeesters van alle wijken in de stad binnen 14 dagen van hun district of gebuurte een nauwkeurige lijst zouden inleveren bij de ('gemeente')secretaris, waarop de volgende gegevens moesten worden vermeld: naam, beroep, huwelijks staat, conditie, bedrijfsuitoefening of handwerk, nering of andere middelen van bestaan, alsmede het aantal kinderen, meerder- of minderjarig, gehuwd of ongehuwd, alleenwonend of inwonend en al of niet ten laste van hun ouders vallend. De secretarissen dienden deze opgaven uiterlijk binnen 3 weken bij de Staten in te leveren.

Het stadsbestuur van Rhenen besloot meteen een commissie in te stellen van de volgende samenstelling: uit de magistraat: oud burgemeester Jhr. Johan Vonck van Lienden, Aert Boonsayer (schepen), Anthonij Beeck (bakker en schepen), Jan van

Varick (schepen), Paulus Taets (schepen) en Dr. Johan van Wijckerslooth (schepen, rentmeester en later ontvanger van het familiegeld); uit de burgerij Jan van Brenck (herbergier), Lowies Rosen (kleermaker), Peter van Hoeven (stoffenwinkelier), Alart van Laar (herbergier), Adriaen van Wijck (procureur) en Hendrick de Vrindt (geen gegevens van bekend); uit het Achterbergse Brandt van Pothoven, Gerrit Cornelissen, de Doornebal (bijnaam van Willem Arissen), Gerrit Jansen, Henrick Breunissen, Jacob Willems, Dirck Aertsz en Jacob Fanssen, waarschijnlijk allen boeren. Ook de buurmeesters van Veenendaal werden uitgenodigd en van de Veenraden werden twee vertegenwoordigers uitgenodigd. Laatstgenoemden werden tevens gelast binnen acht dagen de vereiste gegevens van de Veense bevolking te overleggen.

Fragment van het kohier van het Familiegeld 1675.

<i>De weduwe van Arien Deijs met twee kinderen, doende een commenijns winckel, op 6 gl en 5 st,</i>	<i>Dus ----- 6-5-0.</i>
<i>Peter van Hoeven, heeft een vrouw met drie kinderen, doende een stoffen winckel, getaxeert op 12-10-0</i>	<i>Dus 12-10-0.</i>

Eind augustus 1675 was voor Rhenen de lijst compleet en kon burgemeester Frederik Klerck de opgave met zijn handtekening afsluiten en waarmerken. De totale op te brengen som bedroeg 1750 gulden. De Staten van Utrecht waren echter over de gehele provincie gezien in het geheel niet tevreden met de hoogte van de aanslag. Zij vonden de uitkomsten 'seer defectueus' en geheel buiten hun bedoelingen en intenties in. Daarom werden in oktober van alle steden uit de

vroedschappen enkele afgevaardigden bij elkaar geroepen, omdat de aanslagen moesten worden herzien en gecorrigeerd (dat wil zeggen verhoogd): Amersfoort van 7689 tot 12.000 gulden, Rhenen van 1750 naar 2000, Wijk bij Duurstede van 1000 eveneens naar 2000 en Montfoort van 600 naar 1000 gulden. De steden moesten hier wel mee accoord gaan, en Rhenen zou dus 250 gulden meer moeten heffen. Utrecht bood aan om 60.000 gulden op te brengen, waarmee het totaal op 77.000 gulden kwam.

In november kwam er een brief binnen van het stadsbestuur van Amsterdam met bezwaren van ingezetenen van Holland die in de provincie Utrecht bezittingen hadden, om aan het familiegeld mee te betalen. Hoe dit is afgehandeld is mij niet bekend.

In de oorspronkelijke ordonnantie stond dat de nieuwe maatregel van deze belasting 'voor den tyd van een jaar, aanvang genomen hebbende met den eersten April jongstleden' was genomen. Zoals zo vaak is gebleken, blijkt ook hier dat een eenmaal getroffen maatregel het langer uithoudt, dan gedacht was. Het familiegeld werd namelijk geheven tot en met het jaar 1724. Helaas blijken de na het eerste kohier van 1675 verschenen opgaven veel minder informatie te bevatten dan de hier beschreven eerste lijst van 1675.

De huisgezinnen

Het kohier van de huisgezinnen, opgesteld volgens de opdracht van de Staten van Utrecht, werd in Rhenen op 25 augustus 1675 afgesloten. Het blijkt een vrij volledige opgave te zijn van alle getaxeerde gezinshoofden met hun beroep of nering, met vermelding of zij getrouwd waren, of weduwnaar dan wel weduwe waren, het aantal kinderen, zowel minderjarig als meerderjarig, eventueel hun gehuwde staat en vermelding of zij al of niet uitwonend waren.

Het kohier is in vier hoofdstukken ingedeeld: *Rhenen-stad; de Huijsluiden [boeren] wonende te Achterberg-Elst-Remmert, Grebbe etc; de Inwoonders van Venendaell; diegheene buijten de provincie sijn woonende, ende echter inde Vrijheijt deser Stadt gegoet sijn*. De laatste categorie is voor ons op dit moment van minder belang, van de categorie Achterberg enz. ontbreken helaas alle secundaire gegevens, slechts de namen van de hoofdbewoners, de boeren, worden vermeld.

Uit de hoogte van de aanslagen kunnen wij tot op zekere hoogte de mate van welvaart van de huisgezinnen bepalen. De bedragen schommelen tussen nihil, 1-11-4, 3-2-8, 6-5-0, 9-7-8, 12-10-0, 18-0-0, 25-0-0, 30-0-0 (guldens-stuivers-schellingen). De verhogingen, als gevolg van het ingrijpen van de Staten, waren soms niet mis, want de schout Johan Carel Smissaert, de hoogst aangeslagene, moest uiteindelijk in plaats van 50 gulden nu 75 betalen. Er lijken geen wanbetalingen aan de orde te zijn geweest. Wel werd door een enkeling in twee termijnen betaald.

Het totaal opgehaalde bedrag voordat de verhogingen werden afgedwongen, was begroot op:

stad	1062-10-0
Achterberg etc	275- 0-0
Veenendaal	356- 5-0
Buiten de prov.	56- 5-0
	<hr/>
Totaal	1750- 0-0

Overzicht van enkele gegevens, getrokken uit het kohier van het Familiegeld voor Rhenen, 1675

Categorie	Rhenen-stad	Veenendaal	Achterberg etc	Totaal
<u>aantal huizen</u>	239	180	90	509
<u>aantal inwoners</u>	976	625	[340 geschat]	[1941]
<u>aantal echtparen</u> met kinderen zonder kinderen	161 134 ->411k. 27 -> 0 k.	144 99-> 245 k. 45-> 0 k.	- - -	
<u>aantal weduwnaars</u> met kinderen zonder kinderen	9 9-> 33 k. 0-> 0 k.	2 2-> 5 k. 0-> 0 k.	- - -	
<u>aantal weduwen</u> met kinderen zonder kinderen	40 29-> 77 k. 11-> 0 k.	14 8-> 18 k. 6-> 0 k.	- - -	
<u>aantal heffingen</u> betalende huishou- dens niet betalend	239 <u>171</u> 68 = 28%	180 <u>50</u> 130 = 72%	90 <u>69</u> 21 = 23%	

Uit de opgaven van de gezinssamenstellingen zijn een aantal gegevens te berekenen. Enkele uitkomsten zijn in twee bijgaande tabellen samengevat.

Onder een huishouden versta ik hier behalve een echtpaar, ook een weduwnaar of een weduwe, omdat deze eens een gezin hebben gevormd.

Aantallen huishoudens met:	Rhenen	= aantal kinderen	Veenendaal	= aantal kinderen	Rhenen en Veenendaal	= totaal aantal kinderen
0 kinderen	63	0	59	0	122	0
1 kind	28	28	37	37	65	65
2 kinderen	50	100	36	72	86	172
3 kinderen	37	111	22	66	59	177
4 kinderen	23	92	19	76	42	168
5 kinderen	23	115	5	25	28	140
6 kinderen	10	60	-	-	10	60
7 kinderen	5	35	-	-	5	35
8 kinderen	-	-	2	16	2	16
Totaal:	239	541	180	292	419	833

Het aantal huishoudens met kinderen is voor Rhenen en Veenendaal 297, met een totaal van 833 kinderen. Dit geeft een gemiddelde van 2,8 kind per huishouden. Voor Rhenen zijn deze cijfers 176 en $541 = 3,1$ kind, en voor Veenendaal 121 en $292 = 2,4$ kind per huishouden. De totaaltelling van het aantal kinderen uit de tabel is niet in overeenstemming met het totaal generaal van het aantal kinderen, omdat er ook alleenstaanden met kinderen werden opgegeven, zonder vermelding of zij ongehuwd, dan wel weduwnaar of weduwe waren. Deze zijn niet in de tellingen opgenomen. Wat ons opvalt is, dat er veel meer weduwen waren dan weduwnaars. Men zou, gezien de toenmalige hoge sterfte van moeders bij de bevalling, het omgekeerde verwachten. Toch blijkt in die tijden dat de sterfte onder mannen hoger was, onder meer als gevolg van oorlog, overmatig drankgebruik, vechtpartijen en zo meer. Ook blijkt het kindertal niet die grote getallen te geven, die wij veronderstelden. Hiervan is de hoge kindersterfte de hoofdoorzaak. De grote gezinnen zien wij pas verschijnen tegen het einde van de negentiende eeuw.

Omdat van vrijwel alle inwoners in het Kohier van het Familiegeld de beroepen vermeld zijn, is aan de hand van beschikbare lijsten van burgemeesters, schepenen en raden gemakkelijk na te gaan wat de eigenlijke beroepen van de stadsbestuurders waren. Dan blijkt dat er sprake was van een grote mate van democratie, omdat ook 'gewone' burgers als raadslid en of schepen aan het stadsbestuur konden deelnemen,

en dat dus het beleid niet uitsluitend door de notabelen, gestudeerden en andere 'hoge heren' werd bepaald. Naast de te verwachten beroepen als (oud-) burgemeester, (onder-)schout of procureur treffen we in het stadsbestuur ook aan een bakker, brouwer, kruidenier, schoenmaker, poortwachter, stoffenwinkelier en dergelijke. De kruidenier Hendrik van Zwol bijvoorbeeld heeft 2 zittingsperioden (steeds van 2 jaar) als schepen gediend, en 3 als raad en de herbergier Alart van Laar was 8 keer schepen en 10 keer raad en hij is ook weeshuismeester geweest, evenals de kruidenier Rutger Brenck. De procureur Adriaen van Wijck, de kuiper Jan van Ghilsen en de biersteker Joost Boonsaaijer hebben enige perioden het gasthuismeester-ambt bekleed. Zo zien we dat een droge lijst van belastinggegevens als het kohier van het Familiegeld in 1675, ons een schat aan informatie over de bevolkingssamenstelling van de toenmalig derde stad van de provincie Utrecht kan verstrekken. Tot slot geef ik hierbij een volledige lijst van alle beroepen, die in het kohier worden vermeld, met hun aantallen.

De beroepen met hun aantallen, zoals deze voorkomen in het kohier van het Familiegeld van Rhenen, 1675.

advocaat	1	hovenier	1	omroeper	1
apotheker	2	kapitein	1	onderschout	1
arbeider/ster	32/2	karman/voerman	8/4	poortier, poortwachter	3
baggerman	3	katoenwinkelierster	1	poppenkraamster	1
bakker/ster	10/2	kistenmaker	1	predikant [1 †]	1
bierbrouwer/ster	4/1	kleermaker	12	procureur	3
bierdrager	2	knopenmaker	1	raden-/wielenmaker	2/2
biersteker/ster	1/1	koordwerker	1	rentmeester	1
bouwman	1	koperslager	1	scheepstimmerman	1
blauwverver	1	kramerij-winkelier	1	schepen	5
buitenbode	2	kruidenier/ster	2/2	schipper	6
burgemeester	2	kuiper	6	schoenlapper	4
cameraar	1	lakenkoper	1	schoenmaker	13
chirurgijn	3	landbouwer [+ 90?]	6	schoolmeester	1
daghuurder	9	leidekker	1	schoonmaakster	1
deurwaarder	1	lijndraaister	1	schrijnwerker	1
fruithandelaar	1	(linnen)wever	3/26	secretaris	1
glazenmaker	4	linnenwinkelier	1	slager ['slaghter']	1
grutter	1	mandenmaker	1	smid	4
handwerker/ster	2/2	melkster	1	soldaat	6
heideplukker	1	metselaar	3	speelman	1
herbergier	7	militair	1	stijfselverkoopster	1
hoedenmaker	5	molenaar	3	stoffenwinkelier/ster	1/1
hondenslager	1	naaister	3	substituut-schout	1

tabakker/ster	5/1	turfsteker	1	vroedvrouw	1
tabaksverkoopster	1	veehouder/ster	3/3	werkster	1
tabakswerkster	1	veervrouw [-man †]	1	weversknecht	1
tabakswinkelier	2	verver	1	winkelier	3
tafelhouder	1	vettewariër	3	wolkammer	6
tapper	1	vinkenvanger	1	wolspinster	1
timmerman	6	visser	4	wolspoelster	1

Een baggerman haalde natte turf uit de veengebieden langs de Grift.

Een bierdrager was een officieel persoon die bier mocht vervoeren.

Een biersteker was een groothandelaar in bier.

Een blauwverver was iemand die stoffen blauw kon verven, vroeger een hele kunst.

Een cameraar beheerde de financiën van de stad.

Een glazenmaker repareerde kapotte ruiten etc.

Een heideplukker verzamelde heide, vermoedelijk als aanmaakhout, vooral voor bakkerijen.

Een hondenslager sloeg de honden uit de kerk, en bewaarde hier tevens de orde.

Een karman/voerman had een transportbedrijf, vervoerde ook personen.

Bij een koordwerker moet gedacht worden aan iemand die passamenten en allerlei koord verwerkte.

In een kramerij-winkel verkochten ze potten, pannen, ijzerwaren e.d.

Een lijndraaier was een touwslager, iemand die uit enkele strengen touw dikkere strengen draaide.

Een poortier was een poortwachter, er waren er drie, voor elke stadspoort van Rhenen één.

Een schoenlapper repareerde schoenen, een schoenmaker maakte ze.

Een schrijnwerker was een meubelmaker, dus voor het fijnere timmermanswerk.

Een tafelhouder hield de bank van lening, de lommerd.

Een tapper verkocht alcoholische dranken in het klein, een soort kroeghouder, meestal aan huis.

Een turfsteker stak turf uit de grond.

Een vettewariër was een winkelier die allerlei vetten en oliën verkocht.

Literatuur:

Deys, H.P., 'Rhenen en het Rampjaar 1672', in: *Oud Rhenen 19 (2000), nr 1, 5-21*
Van de Water, Johan, *Groot Placcaatboek van Utrecht (1729)*, dl II, 593, 594.
Oudarchief Rhenen (1337-1851), Inv. 9, datum 25 mei 1675; Inv. 337, kohier anno 1675.

Rhenen en de nieuwe kaart van den Lande van Utrecht

Ad J. de Jong

Inleiding

In 'Achter Berg en Rijn'¹ is onder afb. 49 een kopergravure beschreven, vervaardigd door Thomas Doesburgh ca. 1700, die onderdeel uitmaakte als randversiering van een 'Kaart van den Lande van Utrecht' in opdracht van de Staten van Utrecht gemaakt door Bernard de Roy.^{2,3,4}

Hierop komen aanzichten ('prospecten') van de vijf steden van het Sticht voor, t.w. Amersfoort, Montfoort, Rhenen, Utrecht en Wijk bij Duurstede. Alle stedengravures zijn van de hand van Thomas (van) Doesburgh (1677-1714). De koper gravure van Utrecht meet 585 x 225 mm, de overige vier 280 x 225 mm.

Gezicht op Rhenen, een kopergravure van T. Doesburgh, ca. 1700 (zie Achter Berg en Rijn afb. 49); deze maakt onderdeel uit van de randversiering van de Kaart van den Lande van Utrecht van B. de Roij (collectie familie de Jong).

Op 28 april 1676 gaven de Staten van Utrecht opdracht aan de Gedeputeerden tot het opmeten van de Provincie Utrecht, dat wil zeggen na *'overlegh hoeveel de kosten van de metinghe van alle respectieve districten deser Provincie souden bedragen'*, immers, dit was een kostbare aangelegenheid, in hedendaagse geldtermen waarschijnlijk een 'miljoenenopdracht'.

Het ging hier om het vervaardigen van een kaartwerk teneinde: *'in sodaniger voegen te bevorderen ende int werck te stellen, als deselven tot uytvindinge van alle novalia, aangewonnen ende verswegen Landen, ten meesten dienste ende oirbaer vanden Lande vestaen zouden te behooren'*. Blijkbaar had men behoefte aan een dusdanig nauwkeurig kaartwerk, dat het gewestelijk bestuur aan de hand hiervan in staat zou zijn zich een exact beeld te vormen van de omvang en de grenzen van de lagere administratieve eenheden en grenzen van andere aard. De gewenste nauwkeurigheid van de grensscheidingen bleken later echter niet helemaal aan de verwachtingen voldaan overigens, desondanks betreft het hier een kaart van hoge kwaliteit.

Men trad in onderhandeling met de landmeter-ingenieur Bernard de Roy . Hoewel hem opdrachten en machtigingen voor opmeting van de hele provincie waren verleend blijkt in het westelijk gedeelte, ca. 40% van de kaartoppervlakte, de 2^e druk (1687) van de kaart van het Hoogheemraadschap Rijnland door Dou en van Broeckhuysen te zijn gevolgd. Door beschikbaarheid van gedetailleerde kaarten van de grensgebieden kon de kaart worden samengesteld in een ruim kader van omringend gebied. Dat geldt echter niet voor het oosten van de provincie en het gebied van de Utrechtse Heuvelrug, waar bijvoorbeeld slechts 'fantasieheuvels' worden weergegeven, om aan te geven dat het hier een heuvelachtig gebied betrof. Wat de omgeving van Rhenen betreft zou men in de Marsch (Rhenens, dus Stichts, grondgebied) toch tenminste een aanduiding van de Tollenburg hebben verwacht; geen onbelangrijk goed, zo noemden bijvoorbeeld in die tijd Huybert Vonck van Lienden en Dirck Klerck zich zelfs 'heer' van de Tollenburg.

De Roy heeft zijn kracht duidelijk gezocht in het zo volledig mogelijk weergeven en benoemen van de talrijke onderdelen van het gewest. Dit vloeide ook voort uit zijn opdracht door de Staten om in de kaart een zo getrouw mogelijk beeld te scheppen van de omvang en de begrenzingen van de talrijke kleine polder-, rechts- en andersoortige gebieden waaruit de provincie bestond. De Staten hadden zich juist in dit opzicht nogal wat voorgesteld van de nieuwe kaart en inderdaad heeft De Roy's kaart tot in de 19^e eeuw toe als gezaghebbende kaart in dit opzicht gediend. Zo had A.A. Beekman⁵ bij deze kaart al eens gewezen op bijvoorbeeld de onbetrouwbaarheid van de ambachts- en gerechtsgrenzen.

Wat Bernard de Roij (ook wel 'de Roy', of ten onrechte 'du Roy') zelf betreft zijn wat summier gegevens bekend. Hij is een belangrijke landmeter-kaarttekenaar geweest. Hij werd in 1659 op bijna 21-jarige leeftijd beëdigd als landmeter. Verschillende zonen en kleinzonen van hem waren eveneens landmeter. Bernard de Roij, waarschijnlijk zoon van Herman Jansz. de Roij, geboren in oktober 1638 (plaats onbekend) en overleden op 7 mei 1707 te Utrecht, werd op 26 juli 1659 door het Hof van Holland geadmiteerd als landmeter. Vanaf 12 september werd hij benoemd tot militair ingenieur en is hij de auteur van deze grote provinciewandkaart.

Enkele andere kaarten van hem die in druk verschenen zijn:

- Everard Meysters uitbreidingsplan van Utrecht, 1670
- De rivier de Eem en aangrenzende gebieden, 1692
- De ring van Putten, 1700

Daarnaast zijn naar ruwe schatting ca. 40 manuscripten van hem bewaard gebleven, waarvan de meeste zich bevinden in het Utrechts Archief. Veelal zijn dat prekadastrale kaarten van gebieden in de provincie Utrecht, vervaardigd in opdracht van overheid en particulieren. Vooral ook was hij actief in de Vechtstreek; hij maakte er onder meer kaarten van de rivier de Vecht met aanliggend gebied (o.a. 1683), Nijenrode (1678) en Breukelen (1681). We mogen aannemen dat de Roij de karteringen, gedaan in de periode 1676-1696 van gebieden in de provincie, waar mogelijk gecombineerd heeft met zijn werkzaamheden voor de grote provinciekaart.

De kaart werd gemaakt na een roerige periode in het Sticht, met eerst bezetting door de Franse troepen van Lodewijk de XIV in 1672/3, gevolgd door die van Hollandse (Staatse) troepen. Met name de Franse troepen hadden een spoor van vernieling en plunderingen achtergelaten. Het stadje Rhenen was daarbij niet gespaard gebleven en dit zal de nodige financiële gevolgen hebben gehad. Voordat de Franse troepen kwamen was het al begonnen met terugtrekkende Staatse troepen in 1672, die dagen niet gegeten hadden en tot plundering van Rhenen overgingen⁶ Bij het vertrek van de Fransen uit Rhenen werden naast de nodige andere vernielingen tevens de stadspoorten opgeblazen. De bereidheid van Rhenen om in provinciale projecten zoals deze kartering belangrijk financieel bij te dragen zal daarom niet al te groot zijn geweest.

In de onderhandelingen over de '*costen van de metinge van alle respectieve districten deser Provincie*' werd door de Staten de wens geuit dat hij veel zorg en aandacht zou geven aan de kartering van de diverse juridische grensscheidingen. De Roij op zijn beurt wenste zeker te kunnen zijn van de medewerking van instanties en personen met wie hij tijdens zijn karteringswerkzaamheden te maken zou krijgen. In de woorden van De Roij:

'Dat ider district ende landscheydinge der Stichtse dorpen, heerlijkheden, gerechten ende gehuchten, my door de schouten off Gerechten off desselver boden aangewesen mogen werden, als ick tselve van haer komen te vereyschen. Dat den Suppliant de vryheyd zal mogen hebben in UEd.Mo Camer, Capittelen, en by alle de rentmeesters der conventen te mogen copië'ren soodaenige caerten, als nodigh en dienstigh sullen bevonden worden tot het avanceren der bovengenoemde metinge'.

In de archieven van de stad Rhenen en die van het Agnietenconvent zou eens onderzoek gedaan moeten worden of hier nog informatie over te vinden is.

Beschrijving van de kaart

Na 8 jaar opmeetwerk werd contact opgenomen met kaartgraveur of plaatsnijder Anthony van Zylevelt. Hoewel er een contract werd opgemaakt, zou uiteindelijk een Thomas Doesburgh de koperen platen gaan leveren. Gedacht was aanvankelijk dat hij binnen een jaar de platen zou kunnen leveren, maar het zou tot 1696 duren voor de gravures konden worden gedrukt en uitgegeven bij Nicolaes Visscher in Amsterdam. Dat het twintig jaar geduurd heeft voordat de kaart uiteindelijk van de drukpers kwam heeft verschillende oorzaken gehad, onder meer de speciale eisen die de Staten aan de inhoud stelden. Misschien waren er ook tegenvallers bij de karteringswerkzaamheden van de Roon en moeilijkheden met het vinden van geschikte graveurs. Naast Thomas Doesburgh werd de bekende kunstenaar Gerard Hoet aangezocht voor het ets- en graveerwerk van de titelbanderol boven de kaart en de genoemde wapens.

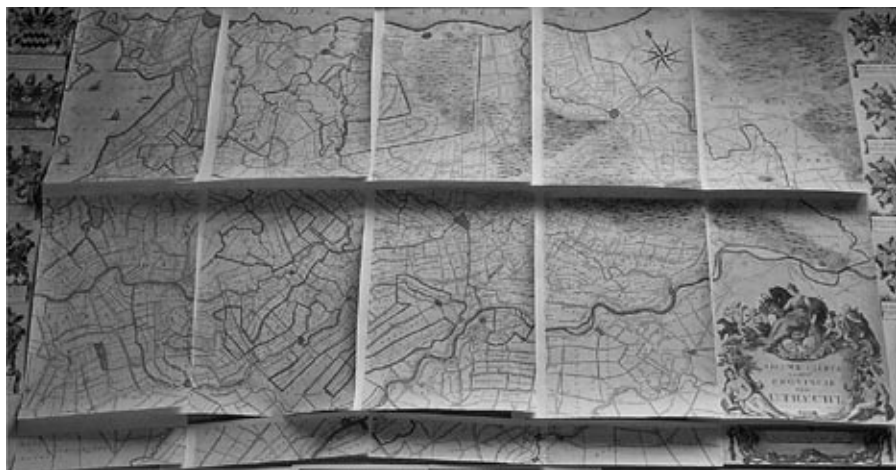
Een tweede uitgave van de kaart, aanzienlijk bijgewerkt (geldt overigens niet voor het gebied rond Rhenen), verscheen in 1743 bij Johannes Covens en Cornelis Mortier te Amsterdam. In tegenstelling tot de eerste uitgave is deze tweede uitgave niet zo zeldzaam. Voorts verschenen er nog een ongewijzigde derde uitgave (jaar-tal onbekend) en een vierde uitgave in 1799 die wel weer zeldzaam zijn.

Evenals vrijwel alle grotere gewestelijke kaarten uit deze periode behoort ook de 'Nieuwe kaart van Utrecht' tot de groep van zogenaamde wandkaarten, dat wil zeggen kaarten welke bestaan uit een aantal afzonderlijk gedrukte, aaneensluitende deelbladen die, gemonteerd op een linnen of houten onderlaag, samen een kaart van grote afmetingen vormen, waarvan de bedoeling was dat deze in een zaal of ander vertrek aan de wand gehangen werd. Omdat een dergelijke kaart, behalve om haar geografische informatie vaak ook uit decoratieve en representatieve overwegingen op deze wijze werd gepresenteerd, werden vaak aan het eigenlijke kaartgedeelte nog versieringselementen toegevoegd, zoals bijvoorbeeld een aantal gravures met aanzichten ('prospecten') van belangrijke, in het gekarteerde

gebied liggende steden, een decoratieve titelstrook, vaak op een sierlijk gegraveerde banderol, rijk geornamenteerde titelcartouches, dikwijls omringd door allegorische voorstellingen en geslachtswapens van op het ogenblik van verschijnen in functie zijnde magistraatpersonen (statenleden, waterschapsautoriteiten, burgemeesters en schepenen etc.), al deze zaken, evenals de kaart zelf werden dan ook vaak kunstig met de hand ingekleurd.

Soms werd, meestal onder de kaart, nog een korte, vaak in Latijn gestelde beschrijving van het afgebeelde gebied aan de kaart toegevoegd. Gemonteerd en dikwijls omlijst of op stokken opgehangen, maakte een dergelijke kaart vaak een rijk geornamenteerde en voornamelijk indruk en vormde zij een waardige en passende versiering zowel in vergaderzalen der betreffende bestuurscolleges als in de huizen van welgestelde particulieren. Hierdoor raakte de kaart blootgesteld aan licht, stof, vocht, roet, temperatuurwisselingen, veelvuldige aanraking, etc. waardoor dergelijke kaarten in de loop der tijden sterk aftakelden en ophielden te bestaan. Gemonteerde exemplaren in redelijk goede staat zijn dan ook uiterst zeldzaam.

Exemplaren echter van zulke kaarten die hun uiteindelijke 'bestemming' van wandkaart niet hebben gekregen, hebben een veel betere overlevingskans. Inderdaad bestaan exemplaren van dergelijke kaarten dan ook meestal nog in de vorm van ongemonteerde deelbladen, in portefeuilles bewaard of soms in atlasvorm samengebonden.

De Kaart van den Lande van Utrecht van B. de Roij bestaat uit 15 gedeeltes die veelal als atlas zijn uitgegeven, maar aansluitend gemonteerd kunnen worden tot één grote kaart; de cartouche van bovenstaande kaart is de versie zoals die voorkomt op de eerste druk van 1696 (schaal aanduiding in plaats van later in 1743 een advertentie).

Vele van deze kaarten bevinden zich in bibliotheken (b.v. de Universiteitsbibliotheken van Leiden, Utrecht en Amsterdam), archieven of in particuliere verzamelingen. Reproductie of facsimilering is meestal slechts mogelijk bij de gratie van het bestaan van een dergelijk niet-gemonteerd exemplaar.

Bezien we nu de Roy's kaart als cartografisch werkstuk, dan valt allereerst op, dat de bladsnede (d.i. de wijze waarop de kaart in een aantal deelbladen is verdeeld) afwijkt van die van de meeste andere kaarten in dit genre. Deze zijn meestal verdeeld in een aantal bladen van gelijke grootte. Bij de onderhavige kaart is dit niet het geval: deze bestaat uit tien normale kaartbladen van gelijk formaat (370 mm breed, 555 mm hoog) gerangschikt in twee reeksen van elk vijf bladen. Blad 10 (rechtsonder) bevat de titel. Onder de tweede reeks bladen bevinden zich vijf smalle stroken (370 mm breed, 90 mm hoog), op vier waarvan het meest zuidelijke deel van de provincie is afgebeeld; de vijfde meest rechtse strook, die dus onder het titelblad zit, bevat bij de 2^e druk een 'advertentie' en bij de 1^e druk een schaalaauiding (1:40.000) in Stichtse roeden.

In de cartouche van de 1^e druk staat vermeld: *NIEUWE CAERTE* vande *PROVINCIE* van *UTRECHT*.

Door Bernard de Roy Ingenieur Met Privilegie. In de cartouche van de 2^e druk staat er: *NIEUWE KAART VAN DEN LANDE VAN UTRECHT* volgens ordre van *D'ED. MOG: HEEREN STATEN VAN WELGEMELDEN LANDE* doen meten, en in kaart brengen door *BERNARD DU ROY. INGENIEUR*; uitgegeven tot *AMSTELDAM* door *IOHANNES COVENS* en *CORNELIS MORTIER* met privilegie van de Hoogmog: *HEEREN STATEN GENERAL, der Vereenigde Nederlanden* en special van *d'Ed.Mog: HEEREN STATEN vanden LANDE van UTRECHT*. Zeer overvloedig is de kaart in het vermelden van de talrijke kastelen, landgoederen, andere adellijke behuizingen en hofsteden, hoewel de schaal van 1:40.000 voor een gedetailleerde weergave in feite te klein is. Meestal wordt dan ook volstaan met een gestandaardiseerd gebouwtje met twee torens, vergezeld van de naam van het desbetreffende kasteel of huis. Voor minder belangrijke behuizingen en hofsteden worden kleinere symbolen gebruikt. Slechts voor de grotere landgoederen (Heemstede, Renswoude, Geeresteyn e.a.) is een plattegrond van de tuinen weergegeven. De veelvuldige vermelding van deze objecten zal wel verband houden met de merkwaardige 'Advertentie' in de tweede uitgave van Covens en Mortier, op de plaats van de schaalaauiding in de eerste uitgave, die luidt: *Advertentie. Indien iemands Hofstede, of Hofsteden in deze Kaart nog mogte manqueren, en hij de zelve gaarn daar in wilde gebracht hebben, die gelieve zig ten dien eynde t'adresseren tot Amsterdam aan Covens en Mortier, welke presenteere omme zoodanige Hofstede of Hofsteden in de Kaart te laten snijden,*

Volledig gemonteerde Kaart van den Lande van Utrecht, met randversiering, gedrukt bij Covens en Mortier te Amsterdam in 1743. Deze kaart hangt in de etalage van Antiquariaat De Slegte aan de Oude Gracht te Utrecht.

De twee typen cartouches van de kaart van Utrecht van B. de Roij; links die van de eerste druk uit 1696, rechts die zoals voorkomt op de kaarten die gedrukt zijn door Covens en Mortier vanaf 1743.

Boven: De volledig gemonteerde en later ingekleurde kaart van B. de Roij, compleet met randversiering; dit is de Covens en Mortier drukversie met een 'Advertentie' in de cartouche (Collectie Topografische Atlas Utrechts Archief).

Links: De cartouche van de ingekleurde kaart van de Roij, aanwezig in het Utrechts Archief. Door de donkere steunkleur is de tekst moeilijker te lezen.

*wanneer aan haar de nette situatie van de zelve worde ter hand gestelt, of aange-
wezen; mitz dat alvorens daarvoor werde betaalt den beloop van een complete
Kaart, volgend de gestelde prijs: des zoo zal na het insnijden van het begeerde,
zonder betaling wederom kunnen genieten een compleet exemplár van deeze
Kaart.*

Dit was een in die tijd bij het maken van kaarten een veel gevolgde praktijk; zo kon ook de exploitatie van het werk rendabel gemaakt worden. Een aanzienlijk deel van de oplage werd namelijk bij intekening verkocht. Men kan kartografisch bedenkingen tegen de praktijk hebben van ‘wie betaalt komt erop’. Zoiets dergelijks zal ook gespeeld hebben bij het weergeven van familiewapens van Statenleden in de randversiering. Zo vinden we hier bij de burgemeesters van de steden geen ‘Rhenenaar’. Het kan zijn dat er geen plaats hiervoor meer was of dat de regerende burgemeester van Rhenen hier geen geld voor over had. De eerste burgemeester in die tijd was waarschijnlijk Huibert van Deventer, die op 22 februari 1741 in dat ambt benoemd was. Deze blijkt in 1742 ziekelijk te zijn en op 22 februari 1743 wordt Van Brien tot eerste burgemeester benoemd in verband met het overlijden van Huibert van Deventer.⁷ Dit speelt dus in de periode dat de kaart met familiewapens als randversiering gedrukt werd door Covens en Mortier in 1743. Huibert van Deventer zal mogelijk door zijn ziekte de betrekkelijkheid van dit soort zaken hebben ingezien.

De *Nieuwe Caerte van de provincie Utrecht*, zoals de kaart wordt genoemd in de fraai gegraveerde cartouche rechtsonder, bestaat uit 15 bladen van verschillend formaat. Aan de bovenzijde van de kaart de geornamenteerde Latijnse titel, gegraveerd als een banderol met als tekst: ‘Nova tabula Dioecesos Traiectinae’ (Nieuwe kaart van het bisdom Utrecht). De banderol wordt onderbroken door de wapens van de Ridderschap (voorheen gewest Utrecht 1528-1583), de Provincie en de Stad Utrecht en wordt vastgehouden door zogenaamde putti, gevleugelde, nogal welgedane engelenfiguurtjes. Rondom de kaart voorts de gravures der Utrechtse steden en de wapens der Statenleden. Geassembleerd heeft alleen het kaartgedeelte een afmeting van 1850 x 1200 mm, tesamen met de randversiering meet de kaart ongeveer 1655 x 2260 mm.

Een volledig gemonteerd en ingekleurd exemplaar van de 2^e druk van de kaart bevindt zich aan de wand vlakbij het winkelraam van antiquariaat De Slegte aan de Oude Gracht te Utrecht. Helaas is hier moeilijk een goede foto van te maken door de weerschijn van winkellampen en daglicht (zie afbeelding). Deze kaart hing al in de 60-er jaren van de vorige eeuw in deze winkel. Doordat de kaart zo dicht bij het daglicht heeft gehangen, zijn de kleuren nogal verbleekt; ook vertoont de kaart nogal veel ‘roestvlekken’, vermoedelijk veroorzaakt door vocht.

Desalniettemin is het een zeldzaam exemplaar temeer omdat het hier een in vroeger tijd ingekleurde versie betreft. Vaak zijn dergelijke kostbare kaarten pas in veel latere tijd ingekleurd, hetgeen natuurlijk prachtig oogt (het z.g. ‘opleuken’ van een oude kaart), maar wel onherroepelijk is. Men kan hier zeker vraagtekens bij plaatsen als onjuiste kleuren zijn gebruikt bij het inkleuren van b.v. familiewapens en wapens van steden en heemraadschappen. Ook ‘hangt’ (of liever staat) er een volledig gemonteerde kaart in de gang op de eerste verdieping van het Utrechts Archief. Deze kaart is lelijk ‘zwaar’ ingekleurd; vooral storend is de blauwe achtergrond kleur die gegeven is aan de fraaie cartouche van deze kaart. Een slecht voorbeeld dus van zo’n onherroepelijke latere inkleuring.

In 1973 verscheen er in atlasvorm een reproductie-uitgave van de 1^e druk van 1696 op basis van een exemplaar dat berust in de Collectie Bodel-Nijenhuis in de Universiteitsbibliotheek te Leiden en werd uitgegeven door Canaletto te Alphen aan de Rijn.⁸ Niet aan de eerste druk ontleend echter zijn de fraaie gravures met de prospecten van de vijf steden van Utrecht en de afbeelding van de familiewapens van de leden van de Staten van Utrecht. Deze horen bij het exemplaar van de tweede druk, ondermeer aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam in bruikleen van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. In 2006 werd door mij deze reproductie-uitgave geassembleerd en ingekleurd, waarbij ook de wapens op schaal werden gebracht; deze waren kleiner afgebeeld in deze atlas. Al met al heeft dit geresulteerd in een ca. 75% replica gebaseerd op een combinatie van 1^e en 2^e druk. De rondom de kaart gegroeperde wapens zijn in totaal 17 in getal. Aangenomen wordt dat zij zijn ontworpen door de toenmaals zeer bekende etser, schilder en tekenaar Gerard Hoet (1648-1733). Van deze Hoet staat de signatuur (G. Hoet, del:ornam) links onder de fraai gegraveerde titelcartouche. Aangenomen wordt dat hij ook de ontwerper van de titelbanderol is. Voor de wapens van statenleden en burgemeesters heb ik de volgorde en kleuren (ook die van de cartouche) aangehouden van de kaart van Antiquariaat De Slegte:

1. Wapen van het gewest Utrecht met allegorisch wapensieraad en wapenspreuk: ‘Concordia res parvae crescunt’ (Eendracht doet kleine zaken groeien) op banderol.
2. Mr. Paulus Voet van Winssen, Secretaris der Staten van Utrecht.
3. Jhr. Adam van Lochorst, Heer van Schonauwen ter Meer.
4. Gaspar Schade, Decan t’Oudemunster t’Utrecht.
5. Jhr. Hendrick Jacob van Tuyl van Serooskerken, Vrijheer van Vredeland.
6. Jhr. Joost Taats van Amerongen, Heer van Natewisch.
7. Jhr. Frederick Adriaan, Baron van Reede, Vrij Heer van Renswoude Bornwal etc.
8. Mr. Arnold Spoor, Eerste regerende Burgemeester der stad Utrecht.

9. Johan de Wael, Regerende Burgemeester der stad Wijck bij Duurstede.
10. Samuel Thiens, Regerende Burgemeester der stad Amersfoort.
11. Anthonie van der Nypoort, Regerende Burgemeester der stad Utrecht.
12. Diederick van Veldhuysen....(etc.) Canonick ten Dom t'Utrecht.
13. Jhr. Pieter Ruysch, Canonick St. Mariae t'Utrecht
14. Jhr. Adriaan van Rossem Canonick St. Pieter t'Utrecht.

Bij de geassembleerde kaart in het Utrechts Archief zijn de wapens anders gerangschikt (zie afbeelding).

Wat betreft de aanzichten van de 5 steden van Utrecht, bestaat er nog een tweede gravure van Amersfoort van de hand van Doesburgh. Deze heeft hetzelfde formaat en stijl, maar is niet als randversiering van deze kaart bekend. Een exemplaar bevindt zich ook in de collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

‘Maire kistje’

Tot slot nog wat de gravure van Doesborgh van het gezicht op Rhenen betreft het volgende. Dit zal in de 18^e eeuw een toonaangevende prent zijn geweest en heeft ongetwijfeld model gestaan voor een schildering aan de binnenkant van een ‘maire kistje’ dat in 2003 uit een nalatenschap van de familie Schimmelpenninck in Zeeland kon worden aangeschaft.

De familie Schimmelpenninck woonde op Heimerstein en Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck was in de periode 1882-1923 burgemeester van Rhenen. Dit kistje heeft waarschijnlijk in de Franse tijd gediend voor het bewaren van belangrijke stukken en correspondentie van de burgemeester, in die tijd een Sandbrink, van Holst, van Deventer of een Roghair. De kwaliteit van het schilderij is echter matig, maar op zich is het een interessant object uit de geschiedenis van Rhenen, dat inmiddels zijn plaats heeft gevonden in de tentoongestelde verzameling van museum Het Rondeel te Rhenen.

Bronnen

- ¹ Deys, H.P., *Achter Berg en Rijn*, Wageningen 1981.
- ² Deys, H.P., ‘Achter Berg en Rijn’ (2), in: *Oud Rhenen 1982*, jrg 1 nr. 3, (artikel over dezelfde kaart van Bernard de Roij)
- ³ Zie ook Utrechts Archief, Inventaris Topografische Atlas (TA), Toegang 248, o.a. inv. nrs 51-2 en 52.
- ⁴ Donkersloot-de Vrij, Y.M., ‘Kaart van de provincie Utrecht door B. de Roij’, in: *Tussen Rijn en Lek*, 25^e Jaargang (1991), nr 1 p. 1-12.
- ⁵ Beekman, A.A., *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, 's-Gravenhage 1913, kaart 14 en p.133; zie ook Utrechts Archief TA 142 en 143.

Primitieve schildering, Gezicht op Rhenen (einde 18^e eeuw) aan de binnenkant van de deksel van het 'maire kistje' dat in 2003 uit een nalatenschap van de familie Schimmelpenninck kon worden aangekocht; het tafereel is vermoedelijk nageschilderd van de originele kopergravure van Th. Van Doesburgh van ca. 1700 (Collectie Museum Het Rondeel te Rhenen).

- ⁶ *Van Standen tot Staten –600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*, een uitgave in de Stichtse Historische Reeks (nr. 1), Utrecht 1975.
- ⁷ Informatie verstrekt door Willem H. Strous uit Oud Archief Rhenen, inv. nr 26 fo. 100 en 128, en nr 27, fo. 1.
- ⁸ Sijmons, A.H., *Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht* (reproductie-uitgave), Alphen aan de Rijn 1973.

Datering en herkomst van de twee grote tekstborden in de Cunerakerk

Een vliegende kraai vangt altijd wat.

Willem H. Strous

Bij het zoeken naar gegevens voor een artikel over de jaren na de Reformatie in Rhenen werden in kerkrekeningen¹ betalingen aangetroffen die betrekking hebben op de twee tekstborden in de Cunerakerk. Omdat de ‘Policieboeken’ (resoluties van burgemeesters, schepenen en raden) over de periode 1593-1607 ontbreken kunnen deze betalingen niet onderbouwd worden met een besluit van de magistraat. Niettemin is hiermee uitsluitsel gegeven over de vraag naar de herkomst en ouderdom van de borden, al is er nu de nieuwe vraag wat de oorspronkelijke tekst is geweest.

Velen in Rhenen, in ieder geval de trouwe Cunerakerkgangers en de broeders en zusters van het Cuneragilde, weten dat in augustus 2005 het Twaalf Artikelenbord en het Tien Gebodenbord gerestaureerd zijn. Het kleine tekstbord in het koor is circa 1992 al in opdracht van de kerkrentmeesters van de hervormde gemeente Rhenen, vóór 1 mei 2004 kerkvoogden genoemd, gerestaureerd. Nu waren de twee grote borden aan de beurt.

Het Cuneragilde, dat in de zomermaanden bezoekers/toeristen opvangt in de Cunerakerk, rondleidingen verzorgt in de kerk en het oude raadhuis, en torenbeklimmingen doet, had indertijd voor de inkomsten uit de rondleidingen de restauratie van de twee tekstborden als doel gesteld. Eind 2004 was er € 5.211,00 in de spaarpot en toen de kerkrentmeesters de mogelijkheid zagen om een tweede subsidiebron voor nog eens € 3.354,00 aan te boren, werd de restauratie versneld uitgevoerd ter gelegenheid van het eerste lustrum van het Cuneragilde.

Op basis van zijn offerte werd de opdracht gegund aan Engelhard Velthuis Restauratie Atelier te Stadskanaal. Overwegingen om hem de opdracht te gunnen waren niet alleen de prijs, maar ook zijn toezegging dat de restauratie in de kerk zou gebeuren. Vervoer naar een restauratieatelier zou te grote risico's meebrengen, afgezien nog van de te verwachten problemen van wisselingen in temperatuur en luchtvochtigheid met de oude houten ondergrond. En met Velthuis kon worden afgesproken dat zijn werkzaamheden aan de borden niet storend zouden zijn voor de vier kerkdiensten per zondag.

In 1976-1978 is een inventarisatie gemaakt van alle voorwerpen van kunsthistorische waarde die in de vele historische kerkgebouwen in de provincie Utrecht

Foto: Willem H. Strous, Rhenen, 2006

aanwezig waren. Deze inventarisatie, vergezeld van een groot aantal foto's, is uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de landelijke Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst en werd voor 85% gefinancierd door de overheid.

De Utrechtse provinciale kerkvoogdijcommissie beval de aangesloten kerkvoogdijen dringend aan met deze inventarisatie mee te doen. De directe aanleiding was de in die jaren voorkomende kerkinbraken en de inventarisatie zou de vaststelling van vermissingen en de aangifte vergemakkelijken en de opsporing bevorderen. De toenmalige kerkvoogdij onderkende het belang van inventarisatie en liet alle voorwerpen in de Cunerakerk beschrijven en fotograferen.² Ook het Tien Gebodenbord en het Twaalf Artikelenbord werden beschreven. Daarin staat het volgende.

Tien Gebodenbord (aan oostwand noorder transept)

h. 225 cm, b. 285 cm, eikenhout, XVII(?).

Gepolychromeerd eikenhout, wellicht uit het begin van de 17e eeuw met een beschildering, met name de tekst, van latere datum.

De tekst is omgeven door twee rode bogen en geschilderd in witte letters op een zwarte ondergrond. De lijst heeft vleugels. De plint is geprofileerd, aan de onderzijde convex gewelfd en van twee triglijphen voorzien. De kleur ervan is blauw en

Foto: E. Velthuis, Stadskanaal, 2005

goud. Op de plint staan twee toscanse pilasters met voetstukken (goud en grijs) en kapitelen, die versierd zijn met een eierlijst, rozetten en kraal- en gleufmotieven, in rood, zwart en goud. De schachten zijn verguld en hebben cannelures die door een zwarte band worden onderbroken. Daarop is, in hoog reliëf, een cherubkopje met rode vleugels en achter een dubbele geschulpte rand. De vergulde architraaf is van 'Vredeman de Vries' ornamentjes (soort lambrequins) met knop voorzien boven de pilasters. Op het fries is het opschrift 'GOD SPRAK ALLE DESE WOORDEN', in gouden letters op zwart. Boven de pilasters zijn een mannetjes- en een vrouwtjes-borstbeeld gekleed in blauw tegen een console. De onderste helft van de vergulde kroonlijst heeft uitspringingen boven de consoles en draagt zelf een reeks kleine consoles, waarop de bovenste helft rust.

De vleugels hebben uitgezaagde rolwerkcontouren. Links is Mozes uitgebeeld. Hij draagt een rose kleed met een blauwe mantel met schapenvacht garnering. In zijn linkerhand draagt hij de staf waarmee hij water uit de rots heeft geslagen, tot vreugde van de Israëlieten die men in het landschap op de achtergrond water ziet putten. De profeet heeft om zijn hoofd een viervoudige lichtstraal; hij heeft een lange volle zwarte baard en hij loopt op leren schoenen.

Rechts is een joodse hogepriester³ in de tempel afgebeeld in een onderkleed met afbeeldingen van ogen. Daaroverheen draagt hij een zwart gewaad met bolletjes in een brokaten voorschoot met een ketting waaraan het hogepriesterlijke onderscheidings-

teken hangt. Verder draagt hij een tulband met sieraden met letters en sandalen. In zijn rechterhand houdt hij een gouden ketting. Hij heeft een lange baard. Op de achtergrond ziet men nog een tweede figuur. Mozes en de hogepriester zijn omlijst door bruin rolwerk. Figuraal schilderwerk. Staat: vrij goed, verf vuil met kleine beschadigingen, een stuk rolwerk is afgebroken.

Twaalf Artikelenbord (tegen oostwand)

h. 220 cm, b. 265 cm, gepolychromeerd eikenhout, 1775(?). De twaalf artikelen van het geloof in witte letters op zwarte achtergrond. Daaronder is een jaartal: MDCCLXXV (1775) binnen geschilderde rocaille motieven.

De lijst is gepolychromeerd en heeft zijvleugels. De plint is blauw, grijs en goud, heeft profileringen en aan de zijkan-ten dubbele consoles. Daarboven zijn twee toscanse pilasters geplaatst met voetstukken (blauw, grijs en goud), kapite-len (zelfde kleuren) en blauwe schachten met gouden cannelu-res, van onder met stafwerk.

Mozes, links, en de hogepriester, rechts, aan weerszijden van het Tien Gebodenbord. (foto's E. Velthuis, Stadskanaal, 2005)

Boven het stafwerk grijze banden met, in hoog reliëf, in natuurlijke kleuren geschilderde cherubkopjes. De architraaf is blauw met goud en aan de zijkanten witte afhangende 'Vredeman de Vries' motieven met een knop (soort lambrequins). Het fries is zwart met witte letters, aan weerszijden van de letters zijn consoles met de borstbeelden van een gebaard mannetje en een vrouwtje, beiden in het rood gekleed. De onderste helft van de kroonlijst heeft boven de consoles uitspringingen en is voorzien van vier paar consoles, die de naar voren springende bovenste helft dragen, de kleuren zijn grijs en goud. De vleugels aan weerszijden van de pilasters hebben uitgezaagde en goudkleurige rolwerkmotieven met grijze details. Verder hangen er geschilderde veelkleurige fruit-, blader- en bloemfestoenen aan. Hoewel het bord het jaartal 1775 draagt heeft de decoratie van de lijst motieven die op het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw wijzen. Rolwerk decoratie uit XVIII. De tekst zou in 1939 zijn overgeschilderd. Staat: redelijk, verf vuil met kleine beschadigingen, bij restauratie (1939) is verf hier en daar bijgestipt.

Sinds de inventarisatie van 1976-1978 is de staat van de borden er natuurlijk niet op vooruit gegaan en Velthuis begint zijn restauratierapport⁴ met een

Restaurator Engelhard Velthuis aan het werk (foto Engelhard Velthuis, Stadskanaal, 2005).

minutieuze beschrijving van de toestand waarin de borden zich bevinden. Hij treft bijvoorbeeld een oude aantasting door niet meer actieve houtworm aan; oude restauraties en beschadigingen van de polymeerlaag; verbleekte, sterk vervuilde of verdwenen vernislagen. De borden maakt hij schoon en conserveert ze tegen houtworm; de olieverflagen fixeert hij met lijnolie; de teksten schildert hij in hun geheel

over met een lijnolieverf; en het geheel voorziet hij van een bescherm laag van microkristallijnewas; daarnaast pleegt hij nog wat conserverende handelingen. Het resultaat mag gezien worden! Kerkgangers en bezoekers zullen er gedurende vele jaren weer veel genoeg aan beleven.

In de inventarisatie van 1976-1978 wordt over het Tien Gebodenbord gesproken van 'Gepolychromeerd eikenhout, wellicht uit het begin van de 17^e eeuw met een beschildering, met name de tekst, van latere datum'. En over het Twaalf Artikelenbord: 'Hoewel het bord het jaartal 1775 draagt heeft de decoratie van de lijst motieven die op het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw wijzen. Rolwerk decoratie uit XVIII'.

In het Oudarchief Rhenen (zie noot 1) wordt vermeld dat aan Claes Petersen xvifxst is betaald omdat hij 'tuwe taffereelen' van Amsterdam naar Rhenen heeft vervoerd die 'den bauwt⁵ ende Jan Aertsen Droij/Deroij⁶ de kercke tot een vereeringe geschonken hebben'. Verderop wordt aangetekend dat Dirick Jansen Krauwel xvist ontvangt voor het bier dat hij geleverd heeft aan diegenen die de 'taffereelen' in de kerk hebben gehangen. En Adriaen Diricksen ontvangt eveneens xvist voor het bier dat gedronken is door diegenen die de 'taffereelen' vanuit het schip naar de kerk hebben gedragen. Tot slot krijgt mr Jan, de schoolmeester, xst omdat hij de kerk heeft schoongemaakt nadat de 'taffereelen' opgehangen zijn.

Door deze archiefvermeldingen kunnen de vraagtekens die de deskundigen en inventarisatoren van de Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst hebben gesteld

bij de datering van de borden worden veranderd in uitroeptekens: beide borden dateren uit begin 17^e eeuw. In de maand augustus 2005, de maand van restauratie, waren de borden precies 400 jaar oud! Bovendien weten we nu uit deze oude kerkrekeningen dat de twee tekstborden een geschenk zijn geweest van twee, naar we mogen aannemen, gemeenteleden en dat ze vervaardigd zijn in Amsterdam. De herkomst en datering is hiermee vastgelegd.

Er is echter wel een nieuwe vraag gekomen.

Toen de Reformatie ook in Rhenen was doorgezet en de roomse geloofsuitingen zoals beelden en altaren op een ordelijke wijze uit de Cunerakerk waren verwijderd, nam de dominee de geloofsopvoeding over van de pastoor. Niet langer stond het altaar centraal met alle heiligen daaromheen, maar het Woord van God alleen, verkondigd in de predikatie en door de gemeente bevestigd met psalmgezang onder leiding van de voorzanger. Waarschijnlijk ter aanmoediging van de gemeente werden later, door betrokken gemeenteleden zoals Jan Aertsen de Roy, borden geschonken met daarop de Tien Geboden en de Twaalf Artikelen des geloofs. Omdat de verspreiding van bijbels in die tijd nog niet massaal zal zijn geweest – dat gebeurde pas na de Statenvertaling van 1637 - was dit de manier om gemeenteleden kennis te laten nemen van de geloofsformulieren. De kerk was in de 17^e eeuw ook meer een ontmoetingsplaats dan tegenwoordig, getuige de schilderijen uit die jaren. De predikant zal tijdens de Eredienst en zijn catechisatie ongetwijfeld naar de twee borden hebben verwezen.

Maar ... de tekst die wij nu lezen op het Tien Gebodenbord is de tekst uit de Statenvertaling. Pas de Dordtse Synode van 1618/1619 gaf opdracht tot deze grote bijbelvertaling die eerst in 1637 klaar kwam. In 1605/1606 moet er dus een andere tekst gestaan hebben die te eniger tijd moet zijn overgeschilderd.

De huidige predikant van de Cunerakerk, ds. A. Juffer, was aanwezig bij de overhandiging van het restauratierapport door restaurator Engelhard Velthuis aan de kerkrentmeesters in augustus 2005 en merkte toen al op dat de tekst uit de Statenvertaling is. Hij heeft de tekst op het Tien Gebodenbord nog eens grondig bekeken en bevestigt dat het om een weergave in de Statenvertaling gaat. Wellicht zijn het de woorden uit de Deux Aes bijbel⁷ geweest die oorspronkelijk, in 1605/1606, op het bord hebben gestaan.⁸

Om te achterhalen hoe het precies heeft gezeten, zou onderzoek gedaan moeten worden naar dergelijke tekstborden: wanneer kwamen ze in zwang, en wat stond er op? De veronderstelling dat de Deux Aes bijbel kan zijn geciteerd vindt enige bevestiging in het bijbeltekstenbord uit 1599 dat in het koor hangt en dat in dat jaar, gelet op het wapen in de fronton, door iemand uit de familie Knijff (waarschijnlijk Gerrit, substituut-schout in de 90'er jaren van de 16e eeuw) is geschonken. Op dit bord staan citaten uit deze vertaling.

De ondertitel bij dit artikel luidt ‘Een vliegende kraai vangt altijd wat’. Het wachten is op de toevallige vondst ergens in het Oudarchief Rheden waaruit blijkt wanneer en door wie opdracht is gegeven om het Tien Gebodenbord over te schilderen. Wellicht wordt dan ook bekend wat de oorspronkelijke tekst is geweest.

Noten

- ¹ Oudarchief Rheden (OAR), inv.nr. 764, Petri 1605/1606 fo. 23v, fo. 24 en Petri 1606/1607 fo. 20.
- ² Kerkelijk archief Hervormde gemeente Rheden, in bewerking.
- ³ Door verschillende rondleiders met bijbelkennis wordt hij geïdentificeerd als Aäron, omdat Mozes op de andere vleugel staat.
- ⁴ Als noot 2.
- ⁵ Er wordt onderzoek gedaan naar de betekenis van dit woord: is het een eigenaam of een beroepsaanduiding?
- ⁶ In 1551 was een Jan de Rey (Roy) richter in Rheden, en in 1576 en 1580 een Jan de Roy/Johan de Roij; mededeling dr. A.J. de Jong, Voorthuizen.
- ⁷ De bijbel van deux aes, de in 1562 te Emden, en in 1571 in de Nederlanden uitgegeven vertaling die algemeen gebruikelijk bleef totdat de Statenvertaling tot stand kwam.
- ⁸ Mededeling ds. A. Juffer, Rheden dd. 5 januari 2007.

Het bijbelcitatienbord in het koor (foto Willem H. Strous, Rheden, 2006)

Jaarverslag 2006

Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR)

Ton van Drunen

Malta, eindelijk!

Nog net voor het einde van 2006, op dinsdag 19 december j.l, werd na bijna vijftien jaar steggelen de zogenaamde Conventie van Malta als de ‘Wet op de archeologische monumentenzorg’ door de Eerste Kamer aangenomen. Door ons, leden van de WAR, mag met plezier geconstateerd worden, dat Minister Van der Hoeven het D66 lid van de Eerste Kamer, de heer Schouw, complimenteerde met zijn pal staan voor de amateur-archeologie. Immers, zo werd naar voren gebracht, de amateurs kunnen de professionals van extra (vooral plaatselijke en regionale) informatie voorzien, terwijl zij door hun enthousiasme bovendien een groter draagvlak voor de archeologie kunnen helpen creëren. Al die lange jaren is een van de grootste struikelblokken naar alle waarschijnlijkheid het kostenplaatje van archeologisch onderzoek geweest. Immers, ‘Malta’ bracht destijds met zich mee dat naar analogie van het milieuaspect ‘de vervuiler betaalt’, hier wel het adagium ‘de verstoorder betaalt’ van toepassing kon worden verklaard. Met andere woorden, degene die door zijn bodemingrepen het archeologisch erfgoed verstoort, zou voor de kosten van oudheidkundig onderzoek opdraaien. Dit kon dus een behoorlijke kostenpost opleveren, zowel voor particulieren met bouwplannen als voor projectontwikkelaars, gemeenten en wat dies meer zij. ‘De verstoorder betaalt’ staat in deze nieuwe wet nog levensgroot overeind, maar bij zogenaamde excessieve kosten kunnen gemeentes een beroep op het Rijk doen. Het betrokken ministerie komt met een voorlichtingscampagne om de gevolgen van de wet onder de aandacht te brengen.

Mager Oude Centrum Oost

Op 9, 10 en 11 januari verrichtte het archeologische bureau BAAC een booronderzoek, deels in het Elisabeth plantsoen, deels in en rond de Plantsoenstraat in het kader van de bouwplannen Oude Centrum Oost. De WAR werd uitgenodigd aanwezig te zijn. Een van de leden heeft graag aan deze uitnodiging gevolg gegeven. De resultaten waren door de vrijwel geheel verstoorde ondergrond mager.

Nieuw elan: Grebbelinie I

Enige tijd geleden heeft de provincie Utrecht besloten om de resten van de Grebbelinie, die vanaf de Grebbeberg tot aan het IJsselmeer (nu de Randmeren) liep, op te knappen. Eensdeels om dit cultuurmonument niet verder te laten verkommeren, maar zeker ook om er een toeristische trekpleister van te maken.

Hiertoe werden tal van geïnteresseerde bewoners van de regio uitgenodigd om hun visie en kennis naar voren te brengen. Vanwege de niet geringe lengte van de Grebbelinie organiseerde de provincie op verschillende locaties bijeenkomsten. Op 31 januari was een lid van de WAR hiertoe aanwezig in de Blauwe Kamer.

Grebbelinie II

Op 14 september vonden de feestelijke presentatie van de zogenoemde gebiedsvisie 'De Grebbelinie boven water!' en de ondertekening van het uitvoeringsprogramma plaats op het 'fort aan de Daatselaar' tussen Veenendaal en Renswoude. De WAR werd vertegenwoordigd door een tweetal leden.

Puur natuur: Ecoduct Elst

In de naaste toekomst verschijnt onder de N225, de weg Rhenen-Elst, tussen de Plantage Willem III en de Elster Buitenwaard een wildpassage, die ervoor gaat zorgen dat er een vrije uitwisseling van allerlei dieren plaats kan vinden tussen de twee bovengenoemde natuur-gebieden. Voorafgaand aan de aanleg van deze constructie werd archeologisch onderzoek gedaan door het ADC (Archeologisch Diensten Centrum), een van de vele professionele bureaus die in het kader van de 'Wet van Malta' gevormd zijn. Deze exploratie vond op 10, 11 en 12 april plaats in de vorm van een IVO, een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. De WAR werd uitgenodigd hierbij aanwezig te zijn en mogelijk assistentie te verlenen. Tussen de Rijn en de N225 werd één proefsleuf aangelegd, op de Plantage Willem III ten noorden van de provinciale weg werden twee proefsleuven gegraven. De WAR was overigens ook aanwezig in 2000, toen een

paddenpoel even ten noorden van de huidige proefsleuven werd gemaakt. Net als toen werden bij het huidige onderzoek grondsporen aangetroffen die deskundigen herkenden als ontginningsgreppels ter verbetering van de bodemstructuur. Het in de directe omgeving gevonden aardewerk stamt uit de IJzertijd (grofweg tussen

Paddenpoel op de Plantage Willem III.

Ontginningsgreppels in 2000.

Ontginningsgreppels in 2005.

750 v.Chr. en het jaar 0), maar nadere bestudering ervan moet een nauwkeuriger datum kunnen opleveren.

Overigens werden in de proefsleuf ten zuiden van de N225 enkele musketkogels gevonden. Een vrijmoedige en zeer voorlopige conclusie was dat deze aan soldaten van het Franse leger hadden toebehoord die in het Rampjaar 1672 langs de noordoever van de Rijn richting Holland waren getrokken. De WAR wacht in spanning het rapport af van de leider van het onderzoek, de heer Pim Alders.

Doorgaan in het depot

De werkzaamheden in het depot van de WAR in het Rode Kruisgebouw mogen niet onvermeld blijven. Ter inleiding: de gemeente stelt maandelijks de grote hal van het nieuwe raadhuis ter beschikking van iedereen, die meent een expositie te kunnen organiseren. Leden van de WAR besloten een (bescheiden) tentoonstelling voor te bereiden van vondsten die tijdens de opgraving tussen 1983 en 1986 van het oude veerhuis in de Palmerswaard gedaan waren. Echter, de Historische Vereniging waarvan de WAR deel uitmaakt, viert in 2007/2008 het 100-jarig bestaan. Daarom werd bepaald de expositie in het gemeentehuis uit te stellen tot de feestelijkheden rond het jubileum.

Overigens, na een reeks van jaren passen en plakken van de schervenberg die de opgraving Oude Veerhuis ons naliet, voelt de WAR zich klaar met dit archeologisch niet onbelangrijke werk. Het materiaal wordt, gesorteerd per categorie en op de juiste wijze in dozen verpakt, overgedragen aan het provinciaal depot in Utrecht. Voor studie of tentoonstellingen kan men dan een beroep doen op de provincie.

Opnieuw: grafhevelonderzoek!

Het is al een behoorlijk aantal decennia geleden dat voor het laatst een grafhevel werd opengelegd. Vooral professor Van Giffen maakte in het interbellum (de periode tussen de beide wereldoorlogen) naam met zijn onderzoekingen op dit gebied. Zijn gedegen werkwijze maakte vele tientallen jaren lang vervolg overbodig.

Bij het voortschrijden van de tijd zijn er echter nieuwe methoden ontdekt om nauwkeuriger te dateren dan vroeger, maar ook zijn de vraagstellingen rond grafheuvels veranderd. Kortom, een hernieuwd onderzoek, op moderne leest geschoeid. Ook hierbij werd door tussenkomst van de provinciaal archeoloog de WAR uitgenodigd.

De pers, die eveneens aanwezig was, zag een van onze leden, de immer actieve mevrouw Lot Delfin (92!) als een willig slachtoffer voor een interview. Haar ter zake doende antwoorden dwongen respect af.

En altijd weer 't Bosje, Elst

Archeologen van bureau Archol onderzochten in oktober de omgeving van het toekomstige multifunctionele centrum in Elst. Zolang de bouw in 't Bosje voortgaat, staan de oudheidkundigen paraat om in dit interessante gebied boringen te verrichten of proefsleuven te graven. Leden van de WAR brachten een bezoek en maakten wat foto's van een proefsleuf met daarin een kringgreppel, die verdacht veel deed denken aan de greppels die in een bepaalde periode van de prehistorie rond een grafhevel waarschijnlijk de grens tussen de wereld der levenden en het rijk der doden aangaven. Niet ver er vandaan leken paalkuilen te wijzen op misschien een spieker, een graanpakhuis. Eens te meer een vermoeden of zelfs het bewijs dat Elst al sedert de prille prehistorie een aangenaam oord is om te wonen.

Grafhevel op landgoed Prattenburg.

Interview met Lot Delfin.

Jaarlijks uitje:

Contactdag Wijk

Voor de jaarlijkse contactdag van de Utrechtse amateur-archeologen, als altijd omstreeks half oktober, hoefde onze groep ditmaal niet ver: Wijk bij Duurstede.

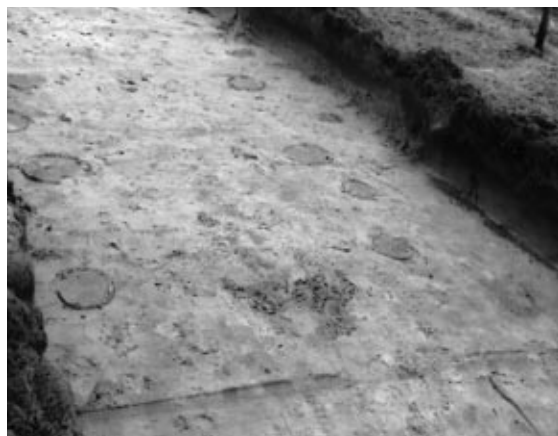
Naar gewoonte was de morgen gewijd aan korte lezingen en verslagen van verschillende werkgroepen. De middag werd verdeeld tussen het plaatselijke museum en een bezoek aan het terrein rondom de kasteelruïne van de middeleeuwse bisschoppen van Utrecht. De Wijkse werkgroep had zijn best gedaan om er een aantrekkelijk programma van te maken en naar bleek waren de leden in die opzet zonder meer geslaagd. Dank! Dank ook aan de provinciaal archeoloog en zijn medewerkers, die deze altijd drukbezochte bijeenkomst organiseerden.

Kringreppel van een grafheuvel (foto Robine Mulder).

Paardekop 11, Elst

Al jaar en dag voegt de gemeente bij bouwvergunningen een brief van de WAR met het verzoek om bij het uitgraven van de bouwput waarnemingen te mogen

Proefsleuf met paalgaten (foto Robine Mulder).

doen. Veel bouwers zijn zonder reden nogal kopschuw, maar de toekomstige bewoners van Paardekop 11 in Elst niet! En zo bracht op 27 juni een WARlid 's morgens en 's middags een bezoek aan de bouwplaats. De graafmachine groef in weinig tijd een bouwput op de gewenste diepte uit, maar aan archeologisch erfgoed legde de machinist weinig meer dan ontginningsporen bloot, zoals die overigens op vele plaatsen op de

zandgronden van onze omgeving aan het daglicht treden. Niettemin, dank aan de bouwer voor zijn bereidwillige medewerking.

Excursie Ede

Vanaf het moment dat een aantal jaren geleden de WAR assisteerde bij archeologisch onderzoek in Ede, worden leden van onze werkgroep met enige regelmaat door de gemeentelijk archeoloog in de gelegenheid gesteld om mee te helpen of op zijn minst aanwezig te zijn bij oudheidkundig bodemonderzoek. Zo ook op 29 juni, toen twee archeologen een klein project aan de Pascalstraat volvoerden. Hulp was niet nodig, maar het blijft spannend om bij het blootleggen van sporen aanwezig te zijn. Vrijwel de hele werkgroep hield er weer een goede morgen aan over.

Rhenen bruist

Op 16 september werd op instigatie van de Vrijwilligers Centrale Rhenen een vrijwilligersmarkt onder de naam 'Rhenen bruist' in de Hof van Rhenen gehouden. Verenigingen, stichtingen en andere organisaties konden hier hun doelstellingen publiek maken, in de hoop vrijwillige medewerkers of leden te werven. Vele Rhenense organisaties gaven blijk van hun interesse. Namens de WAR (en dus tevens namens de Historische Vereniging) hadden twee jongeren van onze werkgroep een aangenaam ogende kraam ingericht. Met enthousiasme brachten zij de leuke kanten van onze hobby naar voren. Directe resultaten bleven jammer genoeg uit, maar onze erkentelijkheid is er niet minder om.

Jeugd

De WAR bestaat zo langzamerhand voor het overgrote deel uit het grijsgekuifde en kaalgekopte deel der natie. Een gezonde ontwikkeling is dit, zo weet elke vereniging, niet. Daar deze gepensioneerde kern van de WAR al jaren zonder problemen op donderdagmorgen bijeenkomt, is het erg moeilijk voor het werknemersgedeelte van onze Rhenense bevolking om zich aan te sluiten. Omdat beroepsarcheologen eveneens een normale werkweek van maandag t/m vrijdag hebben, wordt het eens te moeilijker voor jongeren om lid te worden van een archeologische werkgroep.

Reden te meer voor een deel van onze leden om ook een aantal donderdagavonden bijeen te komen. De twee werkende jongeren voelden zich aangemoedigd om te verschijnen. Jammer, heel jammer, dat 'Rhenen bruist' niet het door hen beoogde resultaat (meer jongere, werkende of studerende leden) opleverde.

Jaarverslag 2006

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering op dinsdag 28 maart 2006 – aanwezig circa 55 leden - werden de aftredende bestuursleden mw L.E.G. Bultje – van Dillen en de heren H.P. Deys en H.B. Gieszen met hun instemming herkozen. In de plaats van de vorig jaar afgetreden A.G. van Drunen werd de heer J.M.D. Doorman met algemene stemmen gekozen. Aangekondigd werd dat binnen het bestuur enkele verschuivingen zouden plaatsvinden. De secretarisfunctie is overgenomen door W.H. Strous waardoor H.B. Gieszen zich volledig kan wijden aan logistiek, ledenwerving en PR. Mw L.E.G. Bultje – van Dillen nam het penningmeesterschap over.

In een extra Algemene Ledenvergadering op 30 november 2006 werd aan de leden gevraagd om toestemming om per 1 januari 2007 de contributie met € 2,50 te verhogen als bijdrage in de jubileumkosten. De aanwezige 91 leden gingen akkoord.

In Hof (later Hart) van Rhenen werden zes lezingen georganiseerd; de lezingen van het voorjaar samen met het Cuneragilde:

- Woensdag 18 januari 2006 H.P. Wolfert, Rhenen over ‘Geomorfologie. Het ontstaan van het reliëf van het landschap in en om Rhenen’.
- Dinsdag 21 februari 2006 F. Grapperhaus, Amerongen over ‘Belastingen door de eeuwen heen’.
- Dinsdag 28 maart 2006 een viertal korte lezingen van H.P. Deys over ‘Prominente Rhenenaren’; mw L.E.G. Bultje over ‘Veldnamen’; A.J. de Jong over ‘Het oude Veerhuis’; H.P. Deys over ‘Het Oude Raadhuis’.
- Donderdag 28 september 2006 het inmiddels bekende Historisch Café met als sprekers D. Bovenschen, Ochten over ‘Onteigening na de oorlog’; A. Suverein namens de werkgroep met een demonstratie van ‘Virtueel Rhenen’; L. Schoemaker, Utrecht over het op 5 oktober 2007 te presenteren boek ‘Aquarellen en tekeningen van Rhenen’; H.P. Deys met enkele oude films over Rhenen van de heer W. Looyen.
- Dinsdag 24 oktober 2006 mw Mijnsen –Dutilh, Leusden over ‘De laatste doorbraak van de Grebbedijk in 1855’.
- Donderdag 30 november 2006 J.M.D. Doorman over ‘Mensen uit Rhenen met een maritiem verleden’.

De lezingen werden boven verwachting goed bezocht waaruit het bestuur afleidt dat de keuze van onderwerpen de leden aanspreekt; resp. 90 – 61 – 86 – 75 – 57 – 115 aanwezigen.

Het Witte Huis' aan de Utrechtsestraatweg 98 te Rhenen. Van 1940 tot zijn overlijden in 1948 woonde hier schout-bij-nacht D.C.M. Hetterschij (1891-1948). Hetterschij was als luitenant ter zee eerste klasse de commandant van de onderzeeboot K XVIII die in 1935 in acht maanden de tocht maakte van Nederland via Afrika, Zuid-Amerika en Australië naar Soerabaja in toen nog Oost-Indië. Tijdens deze tocht voer prof.dr.ir. F.E. Vening Meinesz. mee om onderzoek te doen naar zwaartekracht. Van deze tocht is een Polygoonfilm gemaakt.

Hetterschij is begraven aan de Achterbergsestraatweg te Rhenen. (coll. J.M.D. Doorman).

Aan het einde van het verslagjaar waren er 530 betalende leden, waarvan 94 verspreid over Nederland, 114 binnen de streekpostcode waaronder ook Elst(U), en 322 in de stad Rhenen en Achterberg.

De vertegenwoordigingen in Cuneragilde, Gemeentelijke Monumentencommissie, Stichting Beiaard Cuneratoren en Comité van Aanbeveling 100 jr HVOR werden voortgezet. De vereniging liet zich weer zien op de Oranjemarkt op Koninginnedag. De WAR zette haar activiteiten ten behoeve van het archeologisch erfgoed voort. De Werkgroep Rhenens Dialect voltooide de werkzaamheden met het inleveren van de kopij; de uitgave van het boek liep helaas vertraging op door het trage binnensijpelen van financiële toezeggingen.

Het septembernummer van Oud Rhenen was een (extra dik) themanummer over '100 jaar Horeca op de berg. 1906-2006', door H.P. Deys over het wel en wee van achtereenvolgens Berg en Bosch, 't Koetshuis en Résidence Rhenen, verluchtigd

met 153 afbeeldingen en een speciale omslagfoto. Omdat de kosten van deze uitgave te hoog waren om uit de contributies te betalen, sprong de Stichting Gebroken Lente financieel bij. De presentatie van het boekje vond plaats op 28 september 2006 in Résidence Rhenen met de aanbieding van het eerste exemplaar aan de heer Paul Roorda, de huidige eigenaar.

Een vijftal (bestuurs)leden heeft in het tweede halfjaar 2006 ideeën uitgewerkt voor een jubileumprogramma ter gelegenheid van ons 100-jarig bestaan. Na goedkeuring door het bestuur zal dit programma op de Algemene Ledenvergadering in maart 2007 aan de leden worden voorgelegd.

Op 13 oktober schreef het bestuur een brief aan het college van B&W van Rhenen met de vraag hoe het staat met het enkele jaren geleden mondeling gedaan verzoek van de voorzitter naar een eigen onderkomen van de vereniging voor (bestuurs)vergaderingen, archief- en voorraadopslag, werkruimte voor werkgroepen en ontmoetingsruimte voor leden die door de week met elkaar willen overleggen over onderzoeksresultaten etc. Aan het einde van het verslagjaar was nog geen reactie ontvangen.

Een aantal bestuursleden bezocht op maandag 11 december 2006 de Erfgoeddag 2006 in het Maarten Maartenshuis te Doorn. Velen uit 'het provinciale culturele erfgoedveld', professionals en amateurs, ontmoeten elkaar eens in de anderhalf jaar bij een centraal thema en in workshops. De volgende Erfgoeddag, in 2008, zal in Rhenen plaatsvinden, ter gelegenheid van ons 100-jarig bestaan.

Onze website www.oudrhenen.nl vervult een belangrijke functie in het bestaan van de vereniging. Met name in het verschaffen van informatie aan derden is de website een onmisbaar medium geworden.

Sinds augustus 2002 worden de bezoeken aan de website geteld en er zijn intussen 29.400 hits geweest. De drukste dag was 5 juli 2003 met 153 hits. Afgelopen december waren het er gemiddeld 14 per dag van bezoekers uit allerlei landen: Nederland (94%), de VS (2%), België (1%), voorts Canada, UK, Zweden, Duitsland, Australië, Noorwegen, Frankrijk etc.

Per e-mail komen wekelijks twee à drie verzoeken binnen, de meeste betreffen genealogische vragen naar personen, die ooit in Rhenen gewoond hebben. Voorts vragen ten behoeve van werkstukken en proefschriften, ook vragen over de oorlog en van de provincie Utrecht in verband met herstel van beschadigde delen van het landschap.

*Rhenen, 31 december 2006,
Willem H. Strous, secretaris.*

Jaarverslag 2006

Stichting 'Vrienden van gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen'

In het jaarverslag van 2005 kondigde het bestuur aan dat het niet bijster wilde vloten met de aankoop van (kunst)voorwerpen die weliswaar in relatie staan tot de geschiedenis van Rhenen, maar die zo mogelijk niet ons meest uitgebeelde cultuurbezit, de Cunerakerk, uitbeelden. Na deze zinsnede werd gehoopt op een dergelijke aanschaf in het jaar 2006. Dit voornemen werd een succes.

De Rhenense galerie Arborhenum organiseerde in het najaar van 2005 op instigatie van de Stichting Cunera Nu een expositie van moderne inspiraties op de wurgdoek oftewel dwale van Cunera. Tal van kunstenaars gaven gehoor aan de oproep en de tentoonstelling werd een succes. Uit de geëxposeerde kunstwerken kon de 'Stichting Vrienden...' een keuze maken. Na ampele overwegingen werd besloten de 'dwale', vervaardigd door de naaldkunstenaar Tineke Lelieveld, aan te kopen. Ook burgemeester Naafs had zijn zienswijze op de oude Cuneralegende ingezonden. Door tussenkomst van de Stichting Cunera Nu werd de heer Naafs bereid gevonden om zijn 'wurgdoek' aan de 'Vrienden van Het Rondeel' af te staan. Beide werken werden in langdurige bruikleen aan het museum gegeven.

In de eerste twee maanden van 2006 verwierf onze stichting een biografie van de kunstenaar Willem van Dam (1895 – 1964) uit Amersfoort, die ook in het Rhenense bekendheid geniet.

In dezelfde periode legden de 'Vrienden' de hand op zeven glasplaten, negatieven uit een ver fotografisch verleden, waarvan er drie Ouwehands dierenpark en vier de Rhenense veerpont uit ± 1935 weergeven.

Enkele maanden later werd een zeer aantrekkelijk schilderij van Ben van Londen (1907 – 1987), een voor vele Rhenenaren bekende kunstenaar, aangekocht.

Een vrij onlangs verworven olieverfschilderij 'Rhenen vanaf de walmolen' is van de kunstenaar A.C.W. Terhell, die zijn werken overigens meestal signeerde met J. le Blanc of Ch. Petit. Dit laatste kunstwerk kon worden aangeschaft door tussenkomst van onze meest actieve speurder naar cultuuruitingen Rhenen betreffende, de heer Ad de Jong. Onlangs werden de 'Vrienden van het Rondeel' uitgenodigd om op 19 december de officiële overdracht aan het museum bij te wonen van het bovengenoemde tweetal schilderijen. Bovendien werden bij deze gelegenheid de beide inspiraties op de Cunerawurgdoek tentoongesteld.

Een fraai besluit van dit voor onze stichting succesvolle 2006.

Rhenen, 31 december 2006,

Ton van Drunen, secretaris.

Financieel Jaarverslag 2006

Stichting 'Vrienden van gemeentemuseum HetRondeel te Rhenen'

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Donaties 2005	15,00	Kamer van Koophandel	22,20
Donaties 2006	1827,50	Kosten donateursactie	46,80
Rente	13,20	Secretariaatskosten	43,44
		Div.kosten	
		Aankopen: Wurgdoek Cunera 200,00 Glasplaatnegatieven 100,00 Ben van Londen 300,00	600,00
	1.855,70		712,44
Saldi 01-01-2006	1.408,85	Saldi 31-12-2006	2.552,11
	<u>3.264,55</u>		<u>3.264,55</u>

Rhenen, 6 januari 2007,
Willem H. Strous, penningmeester.

Eén van de aangekochte glasplaatnegatieven: de veerpont uit circa 1935.

Financiëel Jaarverslag 2006

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Contributies 2006:		Oud Rhenen, incl. porti	6.881,75
528 x € 15,00	7.920,00	Lezingen/zaalhuur 6x	390,25
16 x € 7,50	120,00	Secretariaatskosten	971,39
Contributies 2007	17,50	Kamer van Koophandel	22,20
Rente	26,62	Abonn./Contributies	88,50
Subsidie gem. Rhenen	454,00	Kosten WAR	540,14
Kleine giften	90,51	Kosten website	356,29
Introducees	0,00	Kosten bank	10,93
		Briefpapier en enveloppen	460,04
Financiële bijdrage Stg Gebroken Lente t.b.v. 'Een eeuw horeca op de berg' (sept. 2006-nr.)	2.000,00	Kraamhuur Oranjemarkt	27,50
Giften Jubileumjaar	12,50	Folders t.b.v. ledenwerving	704,37
	10.641,13		10.453,36
Saldi 01-01-2006	1.630,42	Saldi 31-12-2006	2.488,83
Rec.-crt Publicatiefonds	385,19	Rec.-crt Publicatiefonds	- 285,45
	12.656,74		12.656,74
	=====		=====
Publicatiefonds			
Inkomsten	€	Uitgaven	€
Verkopen	3.443,50	Kosten Dialectboek	673,06
Rente	68,70	Kosten Kalenders	2.704,28
Subsidie Rhenense Woningstichting t.b.v. 'Rhenens Dialect'	1.000,00	Nagekomen kosten Kadastrale Atlas	1.737,51
Voorverkoop 'Rhenens Dialect'	249,30		
	4.761,50		5.114,85
Saldi 01-01-2006	6.539,33	Saldi 31-12-2006	5.515,34
Rec.-crt HVOR	- 385,19	Rec.-crt HVOR	+ 285,45
	10.915,64		10.915,64
	=====		=====

Rhenen, 5 januari 2007

Willem H. Strous/mw L.E.G. Bultje – van Dillen, penningmeesters

OLD RHENEN

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : W.H. Strous, Bruine Engseweg 25,
3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester : L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen
Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR : H.B. Gieszen ing., Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279
dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website: : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Op de omslag het oudst bekende zegel van de stad Rhenen uit mei 1258, aanwezig in het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde - Balije van Utrecht 1200-1811, inv. nr. 1440.

Randschrift: SIGILUM . BURGESIUM . DE . RENE

Aan dit zegel ontleent de gemeente Rhenen haar claim op (tenminste) 750 jaar stadsrechten in 2008.

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zesentwintigste jaargang

mei 2007

no. 2

Inhoudsopgave

Het Grebbegemaal <i>J.S. van Wieringen</i>	blz. 5
Joodse onderduikers in Rhenen <i>C.A.M. Crum</i>	blz. 17
Ongekende drukte op de Militaire Erebegraafplaats gedurende de oorlogsjaren <i>H.P. Deys</i>	blz. 33
Ds. Bastiaan Jan Ader, geb. 30-12-1909 – gefusilleerd bij Rhenen 20-11-1944 <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 38

Van de redactie

Het voor u liggende meinummer van Oud Rhenen is geheel gewijd aan de Tweede Wereldoorlog.

Met dank aan de redactie van Saillant, kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn, mochten wij het artikel van J.S. van Wieringen dat in 2005 verscheen in zijn geheel overnemen. Het betreft de niet voltooide, want door de meidagen van 1940 verstoorde bouw van een gemaal in de Grift om in geval van oorlog de Gelderse Vallei te kunnen inunderen.

De heer C.A.M. Crum geeft een persoonlijk verslag van de oorlogsdagen onderaan de Greb bij de sluis waar hij met zijn ouders woonde. Ondanks de aanwezigheid van de Duitsers durfden zij het aan joodse onderduikers in huis te nemen.

De heer Deys laat de heer en mevrouw Van Doesburg verslag doen van de onvoorstelbare drukte op zon- en feestdagen op de Erebegraafplaats in de jaren 1940 t/m 1944.

Ongeveer op de plaats waar de Oude Veensegrindweg aansluit op de Veenendaalsestraatweg staat een monument ter nagedachtenis van een aantal mannen die daar aan het einde van de oorlog werden gefusilleerd. Ad de Jong beschrijft het leven van één van hen.

Het Grebbeemaal

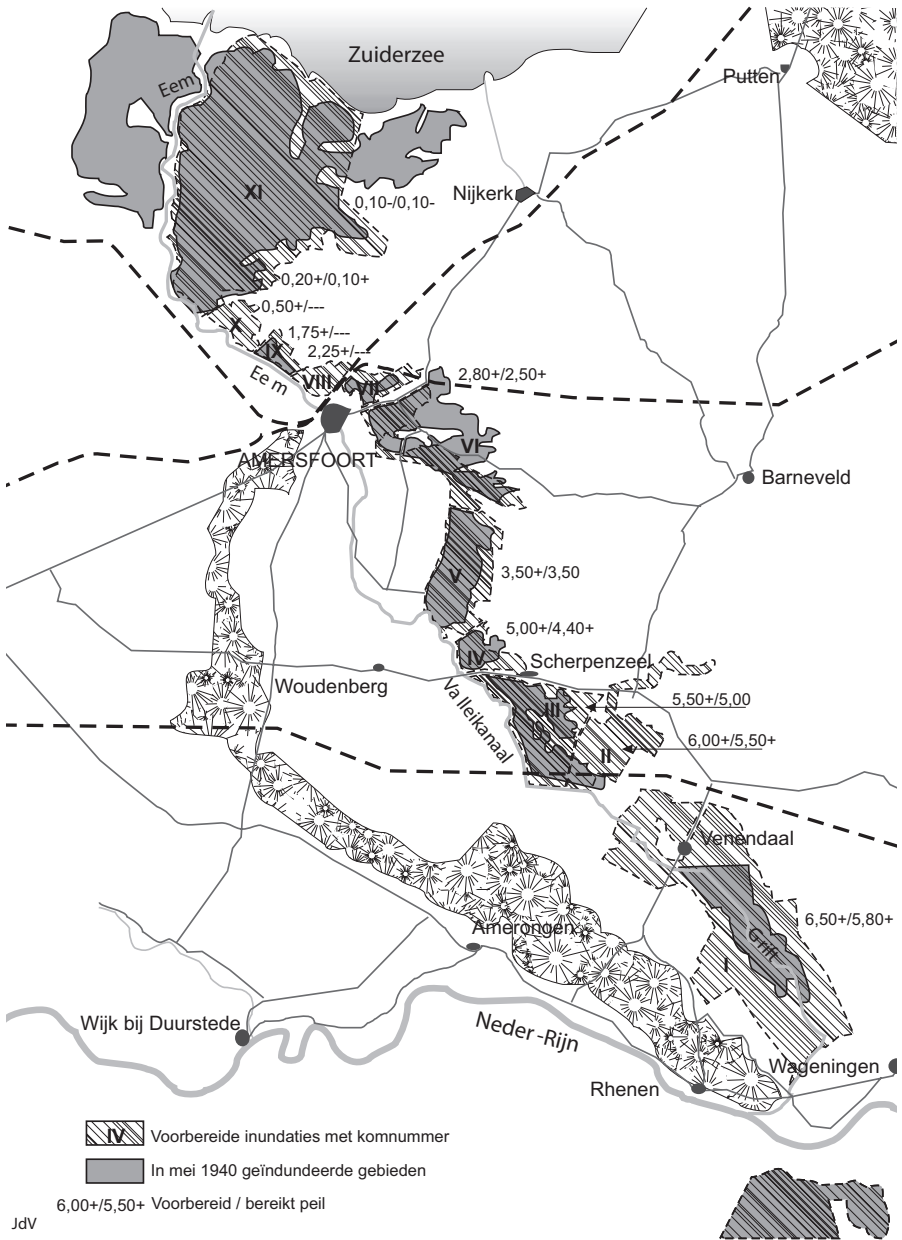
J.S. van Wieringen

Inleiding: de inundaties van de Grebbelinie

Kort voor de Duitse inval in mei 1940 werd aan de voet van de Grebbeberg koortsachtig gewerkt aan de bouw van eenemaal. Dit dieselgemaal was bedoeld om water te kunnen oppompen uit de rivier de Nederrijn om de inundatie van de Grebbelinie onder alle omstandigheden te kunnen verzekeren. Maar toen in de avond van 10 mei 1940 het Duitse leger voor de linie verscheen, was de bouw van het gemaal nog niet verder dan de fundamenten en in de strijd in de Grebbelinie heeft het dan ook geen rol gespeeld. Op de bouw van het gemaal had de Commandant van het Veldleger al anderhalf jaar eerder aangedrongen en het geld ervoor was ook beschikbaar. Hoe kwam het dan dat er zo laat – en naar twee maanden later bleek, te laat – met de bouw is begonnen? Om deze vraag te beantwoorden moeten we eerst teruggaan tot het jaar 1934.

In dat jaar begon de Chef van de Generale Staf [cgs], generaal-majoor Reynders, aan een plan om het Peelgebied in oorlogstijd snel te kunnen versperren teneinde een Duitse of Franse doormars door Noord-Brabant onaantrekkelijk te maken. In 1937 werd duidelijk dat het gevaar vooral uit het oosten kwam. Het Peelplan werd nu uitgebreid tot een sperlinie van de Maas bij Grave tot de Belgische grens bij Dorplein: de Peel-Raamstelling. Vanaf april 1939 is aan deze stelling gebouwd. Zwakke punten waren de flanken. De zuidelijke flank zou in oorlogstijd door de Lichte Divisie moeten worden beveiligd en in het noorden was een ‘gat’ van 45 km tussen Grave en de Vesting Holland. Daarom werd in 1938 besloten om aan te sluiten aan de oude 18e-eeuwse Grebbelinie¹; die lag maar 22 km vanaf Grave. Om deze afstand te overbruggen werden linies voorbereid in het land van Maas en Waal en tussen Ochten en De Spees. Zo ontstond tussen de Belgische grens bij Dorplein en het IJsselmeer bij Spakenburg een aaneengesloten stelling die in geval van oorlog door het Veldleger zou worden verdedigd. Maar dan moest de Grebbelinie, die al in 1913 tot verdedigingswerk van ‘geen klasse’ was gedegradeerd en waaraan sinds 1866 niets was gedaan, wel worden vernieuwd. Begin 1939 stelde de Minister van Defensie in het geheim (buiten de begroting om) daarvoor 10 miljoen gulden beschikbaar.

Dank zij de voorgelegene inundaties was de Grebbelinie een sterke linie maar een probleem was dat op die inundaties niet altijd kon worden gerekend. Omdat er een hoogteverschil van ruim 7 m is tussen het zuidelijk einde van de linie bij De Grebbe en het noordelijk einde bij het IJsselmeer, was het inundatieveld

verdeeld over elf kommen (zie afb. 1). De noordelijkste twee konden altijd uit het IJsselmeer worden gevuld mits het IJsselmeerpeil iets was verhoogd. De andere kommen moesten worden gevuld door bij De Grebbe water in te laten uit de Nederrijn. Er traden daarbij drie problemen op:

1^e) in droge tijden kwam het rivierpeil onder 4,50m +nap en dat was te laag om de zuidelijkste vier kommen te kunnen vullen;

2^e) het toevoerkanaal was zo klein van afmeting dat het weken zou duren voor de inundatie was gesteld;

3^e) de zuidelijkste kom reikte niet tot aan de Nederrijn; er bleef hier een strook van twee km breed die niet onder water kon worden gezet.

Een gemaal bij De Grebbe zou aan deze bezwaren tegemoet kunnen komen, een gedachte die al in 1876 was geopperd door de oud-officier T.J. Stieltjes in zijn boek *Militaire Studiën I; over inundatiën*.

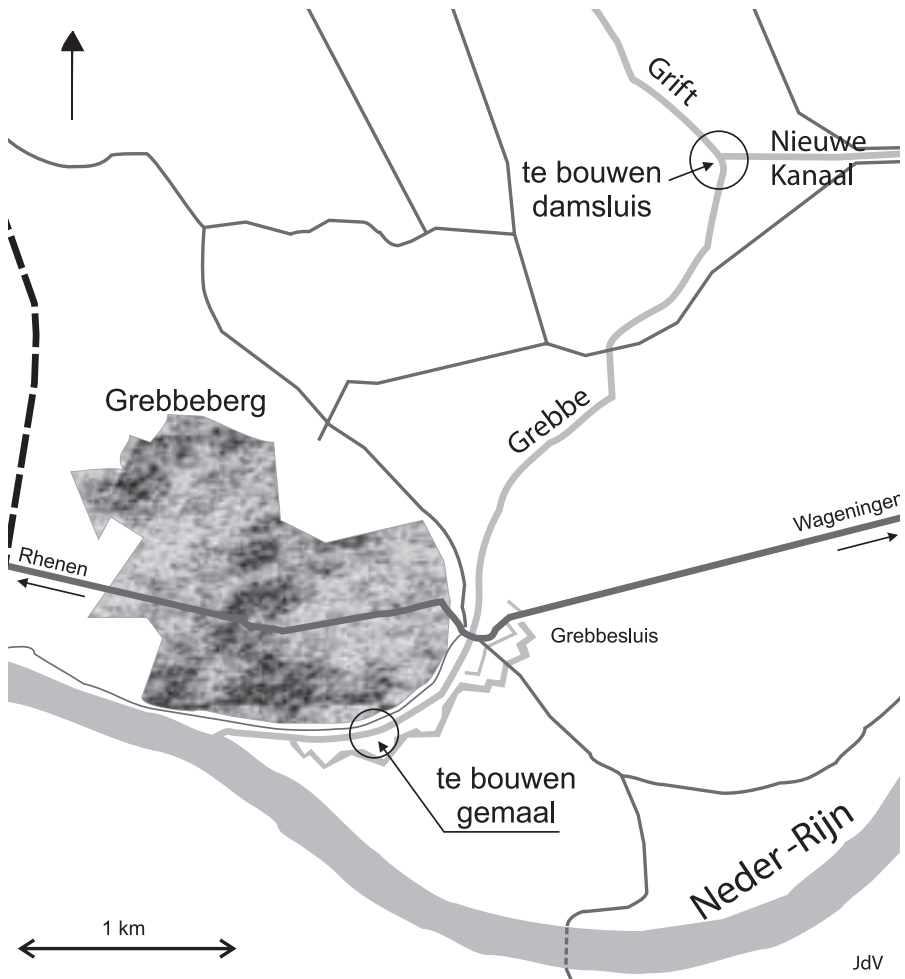
Zoals we zagen is er inderdaad begonnen aan de bouw van zo'n gemaal. Hoewel dit in het diepste geheim gebeurde kwam het in de openbaarheid doordat het in 1948 aan de orde kwam tijdens een Parlementaire Enquête.²

Een van de zaken die boven water kwam was het gemaal dat in 1940 in aanbouw was bij de Grebbeberg. Het was geen wonder dat de enquêtecommissie zich hierop wierp want als dit gemaal in mei 1940 klaar was geweest had het terrein voor de berg onder water gestaan en hadden de Duitsers hier niet door de Grebbelinie kunnen breken. Bovendien was er na de oorlog veel strijd ontbrand over de vraag wie er voor verantwoordelijk was geweest dat de bouw van het gemaal te laat was begonnen. De commissie hoorde negen getuigen over de zaak maar die spraken elkaar vaak tegen, wat acht jaar na dato trouwens geen wonder was. De commissie kwam er dan ook niet uit en er bleven nog veel vragen. Dat was voor het hoofd van het Bureau Verdedigingsaangelegenheden en Militair-Geologische Dienst, kol. Spanjaerd Speckman, aanleiding om in zijn archief na te gaan wat er over het Grebbegemaal was te vinden.³ Ook het dagboek van ir. Ringers bevat veel waardevolle gegevens.⁴ Samen met wat er nog in enkele Rijksarchieven ligt⁵, is het nu mogelijk om een beeld te krijgen van de geschiedenis van dit nooit voltooide gemaal.

Gemaal of spaarbekken?

Toen de Commandant van het Veldleger [cv], luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst, zich ging voorbereiden op de verdediging van de Grebbelinie stuitte hij uiteraard al snel op de genoemde gebreken van de inundaties. Hij drong daarom al in 1938 bij de cgs aan op voorzieningen "bijvoorbeeld door het scheppen van een groot reservoir of op andere technische wijze". Daarom werd advies gevraagd aan het Centraal Inundatie en Technisch Bureau der Genie [citb]. Op 21 januari

1939 rapporteerde dit dat zelfs bij een gunstig Rijnpeil van 5,85 m +nap bij de Grebbesluis (dat gemiddeld maar 183 dagen per jaar werd gehaald) de inundatie pas na 42 dagen op het voorlopig peil zou zijn. Maar door de toevoerkanalen te verruimen zou deze tijd kunnen worden bekort. Op 6 februari werd hiervoor een uitgewerkt plan ingediend: door een verruimd toevoerkanaal tussen de Rijn en Veenendaal werden de 42 dagen teruggebracht tot 16. De Minister van Defensie had overigens al op 26 januari opdracht gegeven dit plan uit te voeren en op 18 april 1939 meldde het citb aan de cgs dat dit werk over enkele dagen gereed zou komen.

Het was een roerige tijd: Duitsland had op 15 maart Tsjecho-Slowakije bezet en Italië had op 7 april zich van Albanië meester gemaakt. Het zag er naar uit dat er ieder ogenblik oorlog kon uitbreken, reden voor de Nederlandse regering om op 10 april de grenstroepen te mobiliseren, de eerste stap naar algemene mobilisatie. Het citb kwam daarom op 18 april 1939 met een voorstel om de inundatie van de Grebbelinie te verzekeren en te versnellen: vul al in vreedstijd, zodra het rivierpeil dat toelaat, de 1^e kom tot het volledige peil van 6,50 m +nap. Zo zou een watervoorraad beschikbaar zijn waarmee op ieder gewenst ogenblik de inundatie binnen zes dagen tot voorlopig peil was te vullen. De kosten (voor schadevergoedingen aan de landeigenaren) werden geschat op f 500.000. Over dit plan horen we verder niets meer (waarschijnlijk omdat hiermee in vreedstijd grote delen van het dorp Veenendaal zouden onderlopen) want op 25 mei 1939 diende het citb bij de cgs een nieuw plan in. Dit hield in dat binnen de 1^e kom een gebied van 700 ha door kaden zou worden omgeven om een spaarbekken te vormen dat tot 7,00 m +nap zou worden gevuld. De kosten werden geraamd op 2 miljoen gulden. Het citb merkte op dat hetzelfde resultaat zou kunnen worden bereikt met een gemaal bij de Grebbe met een capaciteit van 40 m³/s. Dat was goedkoper: ongeveer 1 miljoen gulden. Maar het ontwerp van het spaarbekken werd afgekeurd en op het voorstel voor een gemaal werd niet ingegaan. Er kwam op 14 juni 1939 een derde ontwerp voor een spaarbekken van 450 ha dat met een klein gemaal in de zuidelijke kade zou worden opgezet tot 7,50 m +nap. Raming f 450.000 + f 120.000 voor schadevergoeding aan de landeigenaars.

Er ontbrandde nu een strijd tussen de voorstanders van een spaarbekken in de 1^e kom en van een gemaal bij De Grebbe. Op 18 juli 1939 raadde de Inspecteur der Genie [ig], kol. Vaillant, het spaarbekken aan; volgens hem zou een gemaal 1,5 tot 1,7 miljoen gulden kosten en de bouw zou 1 tot 1,5 jaar duren. De cv daartegen was voor het Grebbegemaal. Misschien zag hij dat spaarbekken met zijn hoge ringdijk vlak voor de frontlijn niet zitten. Maar het zou ook kunnen dat hij toen al zag dat een gemaal niet alleen de aloude inundaties zou kunnen veilig stellen, maar ook de droog blijvende strook van 2 km breed bij de Grebbeberg onder water zou kunnen zetten. Hoe het ook zij, op 21 juli 1939 drong hij bij de cgs aan op een gemaal bij de Grebbe van 40 of eventueel 20 m³/s. Met dat laatste zou de inundatie altijd nog in zes dagen kunnen worden gesteld en de kosten werden geschat op 1 miljoen gulden.

De internationale toestand was ondertussen zo dreigend dat de cv, zolang het gemaal niet klaar was, een noodgemaal onder een noodoverkapping wilde inzetten. Maar de cgs zag een gemaal als “een vrome wens van de cv voor die secundaire stelling” en ging daar niet op in. Wel vroeg hij op 26 juli 1939 over een noodgemaal advies aan de ig die de vraag doorspeelde aan het citb. Dit nam vier

¹ Het zogenaamde *Valleikanaal* heeft ook gefungeerd als tankgracht.

weken de tijd om een argument te vinden dat een noodgemaal niet mogelijk was. Bij de toenmalige rivierstand van 5,5m +nap kon door de Grebbesluis 6m³/sec worden doorgelaten. Het noodgemaal zou daarom volgens het citb alleen zinvol zijn als het minstens 6 m³/sec zou leveren en “zoo’n groote installatie zal hier te lande zeer zeker niet beschikbaar zijn”. Dat het noodgemaal niet bedoeld was als vervanging van de Grebbesluis maar als aanvulling, werd daarbij vergeten. Deze brief van het citb aan de cgs is gedateerd 22 augustus 1939. Een week later werd het Nederlandse leger gemobiliseerd en drie dagen daarna begon de Tweede Wereldoorlog. Alle betrokkenen hadden er de handen vol mee en het gemaal verdween daarmee voorlopig uit de belangstelling.

Het wordt een gemaal

Onmiddellijk na de mobilisatie begon het Veldleger in september 1939 met de bouw van veldstellingen in de Grebbelinie en de Peel-Raamstelling. In de Grebbelinie ontstond een in de diepte uitgebouwde stelling, bestaande uit voorposten, een frontlijn en een stoplijn – die in de officiële stukken wordt aangeduid als Valleistelling. Ook probeerde men in de Grebbelinie en de Peel-Raamstelling zo snel mogelijk het voorterrein onder water te zetten. In de Grebbelinie lukte dit eind september in de proefkom 5; voor de kommen 1 t/m 4 kwam de toestemming op 20 september maar men heeft moeten wachten tot laat in oktober omdat de stand van de Rijn bij de Grebbe nog te laag was. Over de inundaties in het tussengebied tussen Ochten en De Spees en in het Land van Maas en Waal was bij het veldleger niets bekend en het Centraal Inundatie Bureau onder leiding van kolonel Van Dooden vond dat dit tot zijn competentie behoorde en wilde niet meewerken. Daarom moest majoor Mattern, de pioniercommandant van het Veldleger, alles zelf uitzoeken. Hij ontmoette daarbij de oud-directeurgeneraal van Rijkswaterstaat ir. Ringers. Deze was Adviseur van de Minister van Buitenlandse Zaken voor grensoverschrijdende waterstaatszaken en was daardoor betrokken geraakt bij de inundaties van de Peel-Raamstelling waarvoor het water uit België moest komen.

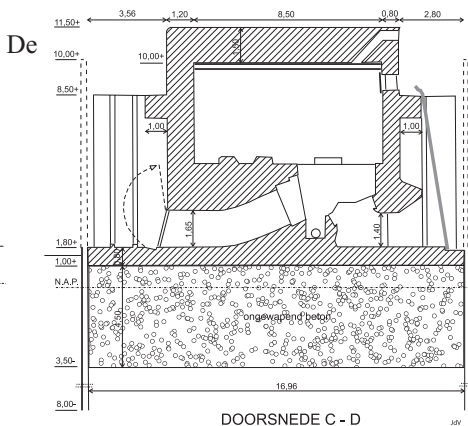
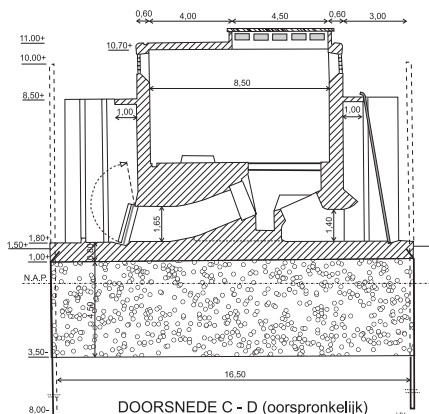
Toen Ringers in november bij het Veldleger hoorde over het Grebbegemaal zag hij meteen dat de verhalen van de ig over de kosten en de bouwtijd veel te pessimistisch waren. Ze waren niet onredelijk voor een civiel gemaal dat voor de eeuwigheid werd ontworpen, maar een gemaal zonder toeters en bellen kon veel goedkoper en sneller worden gebouwd. Zo kwam de zaak van het Grebbegemaal, die door de meningsverschillen onder de militairen een half jaar lang had voortgesukkeld, dank zij de inbreng van een burger weer op gang. De cv ging nu opnieuw lobbyen voor een gemaal. Voorstanders van een spaarbekken en de Opperbevelhebber van

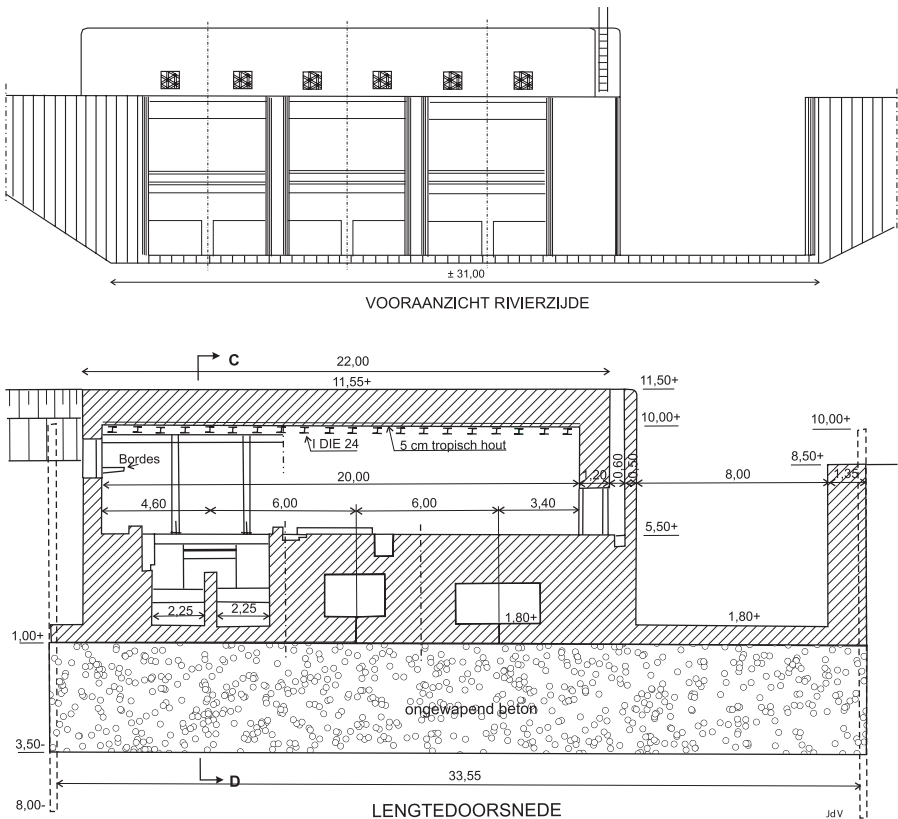
² De precieze datum heb ik niet gevonden.

Land- en Zeemacht [olz], generaal Reynders, stribbelden eerst nog wat tegen maar rond 1 december gaf de olz toch toestemming.⁶

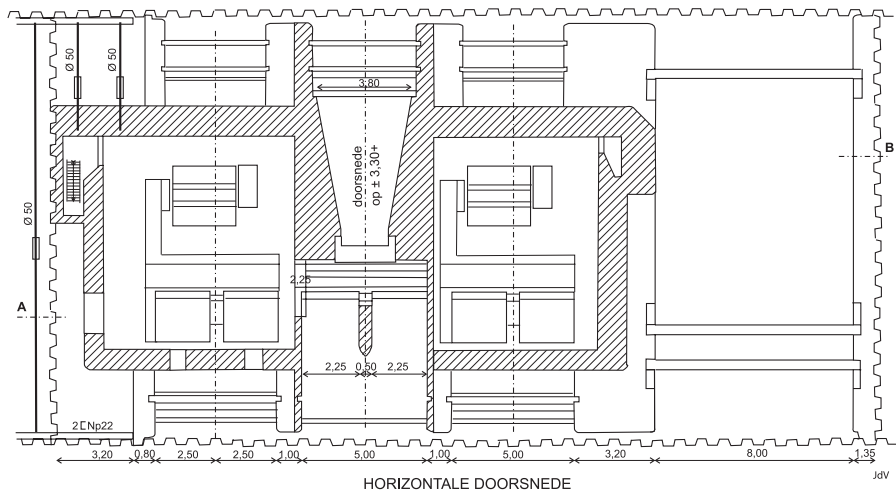
De voortvarende Ringers had ondertussen al veel geregeld. Hij zorgde voor drie dieselmotoren van de sluis bij Roosteren die bij Rijkswaterstaat overkompleet waren, zette het Bureau Sluizen en Stuwen aan het ontwerp van het gemaalgebouw en Werkspoor aan het ontwerp van de pompen en kreeg de medewerking van de Directie Utrecht van Rijkswaterstaat voor de uitvoering. Ook zocht hij uit hoe de 18 m lange stalen damplanken voor de bouwput, die in Nederland niet voorradig waren, tijdig konden worden besteld. Dit alles staat al in een brief van 12 december 1939 maar de formele schriftelijke toestemming van de Minister van Waterstaat kwam pas op 16 januari 1940 nadat de Minister van Defensie daar op 5 januari om had gevraagd.

Uit de brief van Ringers van 12 december aan de olz blijkt ook wat het plan allemaal inhield. Vóór de mobilisatie ging het nog om een voorziening die de inundatie in enkele dagen op voorlopig peil zou kunnen brengen. Maar nu in vrijwel de hele Grebbelinie het voorlopig peil al was bereikt, werd de lat hoger gelegd en zou het gemaal in vier dagen het peil moeten kunnen verhogen van voorlopig peil naar volledig peil. Bovendien was het niet voldoende om tot de 6,50 m +nap van de hoogste kom op te pompen maar er zouden twee nog hogere kommen bijkomen zodat ook het acces bij de Grebbeberg onder water zou komen. Daarvoor was een peil van 8,0 m +nap nodig. De stand van de rivier kon sterk variëren: van 3,62 +nap (in 1921) tot 10,88 +nap (in 1926), gemiddeld 5,89 m. Ringers ging uit van een stand van 4,50 m, een waarde die gemiddeld maar 88 dagen per jaar niet werd bereikt. Om bij deze stand de bestaande inundatie op volledig peil te brengen moest 6,3 miljoen m³ in vier etmalen worden opgepompt tot 6,50 m. Dat kon met 3 pompen (oppompen tot 8,00 m kon maar dan was de capaciteit 20% minder).

pompen en motoren kwamen in een scherfvrij gebouw van 22 bij 10 m aan de zuidkant van de Grebbeberg (niet bij de Grebbesluis want die plek was te kwetsbaar). Omdat in het winterhalfjaar gebouwd zou worden, moest de bovenkant van de bouwput boven het hoogste rivierpeil komen, dus op minstens 11,00 m +nap. Er zouden damwandplanken van minstens 18 m lang nodig zijn maar die waren in Nederland niet in voorraad. Ringers raadde aan ze onmiddellijk te bestellen in Luik, levertijd drie weken. De kosten werden geraamd op f 200.000 voor het gebouw en f 60.000 voor de pompen en de bouwtijd op drie maanden. De bouwtekening voor het gemaal was klaar op 15 december 1939. De militairen keurden het ontwerp af: ze wilden geen scherfvrij maar een bomvrij gemaal. In het definitieve ontwerp, dat op 12 januari 1940 klaar kwam, werd het gebouw daarom ingepakt in gewapend beton met muren van 120 en 80 cm en een dak van 1,50 m dik. Daarmee was het bestand tegen een granaat van 28 cm. Het was de bedoeling zo gauw mogelijk te gaan bouwen maar het onberekenbare

Op dit detail van een luchtfoto van het stellinggebied van het 8e Regiment Infanterie (1940) zijn de bouwput van het gemeal en de bouwkransen goed te herkennen. De bouw vond plaats vanaf het middelste van de drie bastions op de uiterwaard ten oosten van de Grebbeberg. (foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Nederlandse klimaat heeft dat verhinderd. Op 15 december, de dag dat het eerste ontwerp klaar kwam, begon wat de strengste winter in jaren zou worden. Over het begin van de bouw bestaat verwarring. Sommigen beweren dat er al voor de vorst aan is begonnen maar uit de genoemde data blijkt dat dit niet waar kan zijn. Dat blijkt ook uit een brief van de cv van twee maanden later; hij schrijft (12 februari 1940): "Nu binnenkort zal worden overgegaan tot den bouw van het Grebbe-gemaal....".

Zoals gezegd werd het gemaalproject gekoppeld aan de vorming van twee extra inundatiekommen. In de brief van de cv aan de olz van 12 februari wordt beschreven hoe men zich dit had gedacht. Kom 1a op een peil van 7,00 m +nap zou het 1500 m brede acces tussen Kruiponder en de Rijndijk onder water zetten en kom 1b op 8,00 m +nap zou hetzelfde doen in de uiterwaard tussen de Rijndijk en het zomerbed van de rivier. Om de nieuwe kom 1a te scheiden van de oude kom 1 moest bij Kruiponder een damsluis in het riviertje de Grift worden gebouwd. Omdat de sluis uit de lucht kon worden gebombardeerd werd hij ontworpen met zware muren van ruim 1,5 m gewapend beton. De bouwkosten waren geraamd op f 60.000 maar met alle bijkomende kosten – onder andere een keerkade en een schuilplaats W15-21 voor het bedienend personeel – kwam het totaal op f 131.500. Ook dit werk zou door de Hoofddirectie Utrecht van Rijkswaterstaat worden uitgevoerd; de formele toestemming van de Minister van Waterstaat hiervoor kwam op 14 maart 1940.

De bouw begint

In de maanden januari t/m maart werd alles geregeld om bij het einde van de vorst onmiddellijk te kunnen beginnen met de bouw. Het toevoerkanaal tussen de rivier en het te bouwen gemaal moest worden verruimd en ter plaatse van de bouwput worden verdiept en verbreed. Bij onderhandse aanbesteding was gebleken dat de Amsterdamsche Ballast Maatschappij met f 25.700 de laagste inschrijver was. Op 15 januari 1940 vroeg de Hoofdingenieur Directeur van Rijkswaterstaat - Directie Utrecht machtiging om aan dit bedrijf opdracht te geven om met dit werk te beginnen. Wanneer het werk echt is begonnen is niet bekend maar het was dus zeker niet voor het invallen van de vorst zoals soms werd beweerd.

De bouw van de damsluis bij Kruiponder begon nog later. De overeenkomst voor de bouw hiervan – ook weer met de Amsterdamsche Ballast Maatschappij – is van 11 april 1940.

Op 22 april werd met Werkspoor een overeenkomst gesloten voor de pompinstallatie van het gemaal en op 6 mei werden overeenkomsten getekend voor de levering

van ijzerwerk en tropisch hardhout voor de sluis bij Kruiponder. Het werk aan de bouwput was toen al in volle gang want vanaf 20 februari was de vorst na ruim twee maanden verdwenen. Er is een luchtfoto uit april waarop is te zien dat er hard wordt gewerkt aan de damwand voor de bouwput. In het verbrede stuk van het toevoerkanaal staat op een platform van dekschuiten een heistelling die een lange slagschaduw werpt. Hoewel de precieze datum helaas niet bekend is volgt uit de zonnestand dat de foto omstreeks 13.30 uur zonnetijd moet zijn gemaakt bij een zonshoogte van 45 tot 50 graden. Daaruit volgt dat de heistelling 30 tot 35 m hoog was.

Kort voor de Duitse inval op 10 mei 1940 was men bezig beton te storten voor de fundering van het gemaal. Bij Kruiponder was de bouw van de geplande damsluis nog niet begonnen maar waarschijnlijk wel in voorbereiding want de troepen die daar de linie verdedigden, klaagden dat er bouw materiaal in hun schootveld lag.

Doordat het gemaalproject nog lang niet klaar was heeft het bij de gevechten van 11 tot en met 13 mei 1940 geen rol gespeeld. Wel is toen gebleken hoe nuttig het had kunnen zijn en niet alleen doordat de aanvallers een 2 km breed acces in de inundatie hebben kunnen gebruiken, maar ook bij de strijd om de voorposten op 11 mei. In het vroege voorjaar had de rivier zo hoog gestaan dat de genie de inundaties volledig had kunnen stellen. Maar tegen mei was de rivier gezakt en was met name in de 1e kom het inundatiepeil al weer zo ver gezakt dat tussen de inundatie en de noordelijkste voorposten een droge strook van honderden meters breedte was ontstaan. De aanvallers hebben die strook benut om in de rug van de voorposten te komen.

Met de Duitse bezetting kwam er een eind aan het nog nauwelijks begonnen gemaalproject. De kostbare damwandplanken van de bouwput werden verwijderd en de archieven bevatten weinig over die tijd.⁷

Onderlangs de Grebbeberg is er sindsdien veel veranderd. De uiterwaarden zijn omgevormd tot het natuurreservaat Blauwe Kamer en de Grebbesluis uit 1847 is vervangen door een duiker. Van de Valleistelling zijn alleen nog een paar betonkazematjes over en aan het Grebbegemaal herinnert alleen een verbreding in het toevoer kanaal tussen de rivier en de vroegere sluis. Maar wie weet is er daar op de bodem van het kanaal nog iets te vinden van de fundering van het gemaal?

De schrijver is veel dank verschuldigd aan de onmisbare hulp van het personeel van de verschillende archieven, van Mevr. T. Pollmann die bezig is een proefschrift te schrijven over ir. Ringers en van de heer Van Dam te Veenendaal die rond 1940 bij De Grebbe woonde.

Noten

- ¹ De Grebbelinie heeft een bewogen geschiedenis gekend. In de 18e eeuw werd zij opgezet als een van de hoofdlijnes die de kustprovincies moesten beschermen. Maar in het begin van de 19e eeuw werd voor dit doel de Nieuwe Hollandse Waterlinie gekozen. Na de afscheiding van België werd zij weer opgenomen in het vestingstelsel, nu niet als hoofdlinie maar als rustpunt voor het geval dat het Veldleger terug zou moeten trekken van de IJssellinie. Nog voor het einde van de 19e eeuw was de belangstelling al weer verdwenen tot deze in 1938 terugkwam (opnieuw als tijdelijke linie). In maart 1940 werd de Grebbelinie gekozen als hoofdstelling voor het Nederlandse leger maar de tijd heeft ontbroken om haar als zodanig in te richten. In 1951 zijn de laatste onderdelen van de linie opgeheven als vestingwerk.
- ² Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1939-1945, deel 1c, Staatsdrukkerij, den Haag, 1959. Het Nederlandse parlement is van 1939 tot 1946 buiten spel geweest. Controle op de regering was onmogelijk omdat de regering zich de laatste maanden voor de Duitse inval verschool achter het landsbelang, met name als het ging over militaire zaken, daarna door de Duitse bezetting. Toen na de oorlog in 1946 na veel geharrewar het parlementaire stelsel werd hersteld, besloot de Tweede Kamer het ontstane hiaat in haar geschiedenis op te vullen door een Parlementaire Enquête. Tegenwoordig zijn die enquêtes aan de orde van de dag maar toen was het een, na de enquête van 1886 over de kinderarbeid, bijna vergeten recht van het parlement om zo'n onderzoek in te stellen. Het bleek een omvangrijk werk dat zou duren van 1947 tot 1959, een stuk langer dus dan de periode van 1939 tot 1945 waarop het betrekking had.
- ³ Het archief van de kol. Spanjaerd Speckman is te vinden bij het Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag, DC420 / 3a t/m c
- ⁴ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 244, doos 1425
- ⁵ Nationaal Archief, Den Haag, 2.13.40, CITB, inv.nrs. 36 & 37, 2.16.49, Directie Waterstaat
- ⁶ Veel zaken werden telefonisch afgedaan en – voor zover nodig – pas veel later schriftelijk vastgelegd. De getuigenverklaringen voor de parlementaire enquêtecommissie in 1948 spreken elkaar op dit punt tegen. Volgens sommigen was de vertraging bij de olz drie weken, volgens anderen drie maanden.
- ⁷ Utrechts Archief, Utrecht, toegang 248, Rijkswaterstaat Utrecht, inv.nrs. 124 & 343

Joodse onderduikers in Rhenen

C.A.M. Crum

Ik ben C.A.M.Crum (Corrie), geboren 25 juni 1933, in de buurtschap Eldik nabij het dorp Ochten, gemeente Echteld. Ik vertel een verhaal van een aantal moedige mensen uit mijn kinderjaren, spannende, angstige, en bange dagen en nachten, een periode die diepe indruk op mij heeft nagelaten. Ik ben er mij van bewust dat er waarschijnlijk meer mensen zijn die toen in die jaren een dergelijke gebeurtenis hebben beleefd en ook hebben opgeschreven, dus ik zal zeker niet de enige zijn

Mijn vader was Klaas Crum, geboren 23 oktober 1904, te Dodewaard, en mijn moeder Lambertha Margareta Sanders, geboren 21 december 1904, ook in Eldik (gemeente Echteld). Mijn ouders waren eenvoudige, hardwerkende mensen, die sinds medio 1938 woonden in het toenmalig woonhuis dat langs de Grift stond, bijna in de zandberg (zandafgraving) van de Grebbeberg.

Na de meidagen van 1940 noemde men de berg de Duivelsberg, omdat de Duitsers hier zo zwaar hebben moeten vechten. Het was een toeristische omgeving, rustig. Vóór ons huis lag de grote boerderij van Rijkxen (de Kukkel). Onderaan de voet van de straatweg, de berg op, lag het prachtige hotel de Grebbe met zijn paarden- en koetsenstalling, en links de berg opwaarts in de bocht de mooie villa van De Ridder, (deze staat er tot op heden nog). Net links vóór de sluis richting Wageningen, lag de villa van de familie De Boer, en over de sluis woonde Van Dam de toenmalige sluiswachter. Zijn zoon Gijs woont nog ongeveer op die plek.

Terug naar Cuneralaan 99, dat is namelijk ons oude officiële adres. Bij het huis was een grote moestuin, en er stonden bovendien heel veel vruchtbomen rondom. Mijn ouders waren er zeer gelukkig en tevreden, ze noemden deze plek het paradijs op aarde. Onze buurman was de familie Jos van de Scheur, een kleine boer en tevens werknemer bij De Ridder, en zij bewoonden een kleine boerderij tussen de oude trambaan en de Grift. Daar groeide Corrie op. Ik vertoefde ieder moment op de berg, en kende de omgeving als mijn broekzak. Daar voelde ik mij thuis en vrij

Mijn moeder, onderaan de Greb, 1939.

Linksonder onze woning aan de Greb, najaar 1940.

als een vogel. Er waren geen vriendjes, en ik kwam ook niet bij anderen op het erf, want mijn ouders hielden daar niet van. Zij waren daar zeer streng in, niet bij anderen, want dan zou je in de weg kunnen lopen, of je zou iemand tot last kunnen zijn, je moest bij jezelf blijven. Vooral mijn moeder hield zich graag afzijdig van anderen, bovendien zei ze altijd: er zijn maar weinig kinderen die zo'n grote speelplaats hebben als jij, dus wat zou je bij een ander moeten zoeken. Ik vond het prima, ik vermaakte mij uitstekend, mijn ouders hadden al een zoon verloren, dus ik werd erg beschermd grootgebracht.

Mobilisatie

En dan is het ineens gedaan met de rust: mobilisatie. De familie Crum krijgt inkwartiering van een zevental soldaten. In de voorkamer, een ruimte van 4 bij 4, het waren een soort aan- en afvoertroepen want hun paarden stonden in de paardenstalling van hotel de Grebbe, deze was daarvoor ook gevorderd. Naast het werk voor de twee kostgangers werd het heel druk, vooral voor mijn moeder, die al gauw door de soldaten met moeke werd aangesproken. Zij deed al snel voor haar jongens de was, herstelwerkzaamheden en dergelijke. De soldaten deden als tegenprestatie meehelpen in de tuin, hielpen het erf mee schoon te houden en bovendien hielpen ze mee de berg te schonen van bomen en struiken. Een voorwaarde voor de bewoner van nr. 99 was dat hij de berg schoon hield en dat hij er voor zorgde dat de door derden afgehaalde vrachten zand werden genoteerd in een boek: de lengte en de breedte van de laadbak, en de hoogte van de bult zand die

Vader, moeder en Cor Crum, 1939.

ook hun grote baas (zoals de soldaten hem noemden), de majoor Landzaat, heel goed kennen. Hij kwam vaak op bezoek, ook kwamen in de loop van de tijd familieleden van de soldaten op bezoek en veel collega-soldaten. Er werden ook op diverse plaatsen grote barrakken neergezet voor ontspanning voor de soldaten en degenen die inkwartiering hadden mochten dan ook meekomen. Kortom, het was een gezellige tijd, er werd rondom en op de Grebbeberg gegraven en gebouwd, verdedigingswerken werden gemaakt want de geruchtenstroom hield niet op. Je hoorde veel dat er oorlog zou komen, deze geruchten waren minder gezellig, en dat maakte je angstig, en er was natuurlijk veel bezorgdheid, en ik als kleine jongen hoorde dit allemaal aan zonder het te begrijpen. Ik vermaakte me wel. Langzamerhand werd ik een beetje bevriend met de soldaten, vooral met Janus Weiland uit Rotterdam. Ook was ik vriendje met de paarden van de soldaten, natuurlijk zonder in de weg te lopen. Ik ging ook nog wel naar de stellingen, daar ben ik ook wel eens weggestuurd. Ook was ik veel bij de bunkers en de kazematen, zonder feitelijk te weten waar ze voor dienden.

er op lag werden opgemeten en vermeld, een kopie van de bon werd meegegeven aan de afhaler waarvoor hij tekende, en er bleef een bon in het boek zodat eens in de zoveel tijd de eigenaar van de berg en het huis (Leccius de Ridder) een rekening stuurde aan de zandafnemer. Voor deze bijkomende werkzaamheden ontvingen mijn ouders een kleine vergoeding. Door het afgraven kwam de begroeiende bovenrand van de berg naar beneden, zwarte grond met bomen enz. en die moesten dan verwijderd worden want er was alleen maar vraag naar schoon roodachtig bergzand. Wel, omdat het schoonhouden van de berg zeer zwaar werk was, hielpen de soldaten met hun paarden. Door de aanwezige soldaten leerden mijn ouders

Oorlog

En dan ineens blijkt de voortdurende geruchtenstroom bewaarheid te worden. Zo maar stort al dat moois ineen. Dan staat op die prachtige morgen van de 10de mei 1940 de hele wereld op zijn kop. Toen gebeurde waar feitelijk niemand rekening mee had gehouden, of rekening mee wilde houden: "OORLOG". Het was de gehele nacht onrustig, dus waren wij vroeg op en stonden half aangekleed buiten naar de blauwe lucht te staren die vol zat met Duitse vliegtuigen. Men dacht eerst aan een oefening, maar helaas, het was meteen een chaos, er werd geschreeuwd, gehuild en zelfs gevloekt en niemand wist precies wat er moest gebeuren.

De soldaten kregen hun opdrachten, moeder Crum en kind moesten ogenblikkelijk hun woning verlaten, met achterlating van heel hun bezit, ook de levende have. Dat was

Onze woning aan de Greb, na de verwoestingen van mei 1940.

een groot verdriet, mijn moeder moest vreselijk huilen, alleen wat lijfgoed mocht meegenomen worden, handbagage dus. Ze riep steeds weer dat alles wat ze zo moeizaam bij elkaar hadden gespaard nu achtergelaten moest worden. De soldaten probeerden haar te troosten door te zeggen: ga nou maar moeke, probeer het vege lijf te redden, want geloof ons, het loopt helemaal verkeerd af, en wij doen de deuren wel goed afsluiten als wij vertrekken. Eerst wilde ze echt niet weg, maar het moest. Met veel moeite heeft ze afscheid genomen, van de soldaten, en Corrie ook, en met zachte hand, geholpen door de soldaten, is ze op weg gegaan naar de loswal in Rhenen, naar de kolenboten die elders al lang klaar hadden gelegen. Die boten zouden ons naar veilige oorden vervoeren. Tot overmaat van ramp mocht mijn vader ook niet mee want die moest zich melden bij de burgerwacht bij de spoorbrug in Rhenen. Dus mijn moeder was de wanhoop nabij. Maar wij zijn toch bij de loswal aangekomen en aan boord gegaan, daar hebben wij onder de trap, in boten die niet fatsoenlijk schoon gemaakt waren, in het kolenstof een plaatsje gekregen. Het was donker en benauwd in de boot, want de luiken waren dicht en er was ook amper licht. Begrijpelijk dat het geen prettige reis was, allemaal bedroefde en huilende mensen, die van de ene op de andere minuut alles kwijt waren en die nu opgesloten zaten in een stoffige smerige kolenboot, niet wetend waar ze terecht zouden komen en totaal geen idee hadden wanneer ze weer thuis

De verwoestingen rondom onze woning, met 1940

zouden zijn. Men moest maar afwachten wat hun nog allemaal te wachten zou staan. Corrie zat dicht tegen zijn huilende en geheel overstuur zijnde moeder die in haar ene hand een kussensloop met enig lijfgoed geklemd hield, en met de andere hand hield ze Corrie stevig vast. Onder haar arm hing een handtasje met daarin een inmiddels

gesmolten pakje roomboter, en twee doofonds-polissen, dat was ons hele bezit. En steeds maar mompelend: ik ga nog liever dood als dat ik op de boot blijf, en als ik er af kom ga ik direct terug naar de Greb.

Wij zijn in Lekkerkerk van de boot gegaan en terecht gekomen in een grote boerderij. Inmiddels had Jos, onze buurman uit de Greb, zich over ons ontfermd, want wij moeten er nog al uit gezien hebben, vertelde hij mij lang na het gebeurde. Hij vertelde mij toen ook dat er met mijn moeder niet veel te beginnen was geweest, en dat ze maar naar huis wilde, naar haar man en haar woning. Dat heeft ze tenslotte ook zo gedaan. Zodra ik, Corrie dus, goed had geslapen en een beetje was schoongepoetst, en wat had gegeten is ze gaan lopen. Al onze moeite was vergeefs zei Jos, ze ging naar de Greb.

Wel, wij hadden naar mijn gevoel uren gelopen, misschien ook wel niet. De lucht was inmiddels pikzwart geworden, ik wist niet wat ik zag, en vroeg het aan mijn moeder. Die zei: het lijkt wel brand, het stinkt ook als brand. Dat klopte, want Rotterdam was inmiddels gebombardeerd, wij waren per ongeluk zomaar de dijk opgegaan en richting Rotterdam gelopen, en toen ineens klonk er een langgerekte kreet achter ons, "Bartha" en nog eens, mijn moeder keek meteen achterom. En ze had het al gehoord: het was mijn vader. Dat was me een heugelijk weerzien. Nadat we weer bij zinnen waren vertelde mijn vader dat eenieder met toestemming bij de spoorbrug in Rhenen weg had mogen gaan, omdat er van de verplichte achterblijvers maar enkele aanwezig waren. Hij was toen met een koffer achterop de fiets van mijn moeder, over de dijken van de rivier, achter de boten aangegaan. Na veel vragen was hij tenslotte bij Jos onder aan de dijk terecht gekomen en Jos had gezegd: Crum, ik heb mijn best gedaan maar met je vrouw was niet te praten. Ze wilde naar jou en naar de Greb, en ze is met de zoon die kant op gegaan, met zijn vinger de richting aangevend.

Wel, zo vond mijn vader ons, maar wat nu? Dat is niet zo moeilijk, moet mijn moeder gezegd hebben, wij gaan naar de Greb, we gaan naar huis. Mijn vader wilde terug naar de boerderij in Lekkerkerk, maar er was met moeder niet te redeneren, vertelde mijn vader veel later. Dus hij had een fiets gevonden, en wij kwamen in de brandende stad Rotterdam terecht. Mijn vader wilde toen naar de vrouw van Janus Weiland, want Janus was als het goed was in de Greb, die kon nog niet thuis zijn, maar er was geen doorkomen aan. Er heerste een grote chaos: lawaai, gehuil, geschreeuw, sirenes. In één klap waren velen alles kwijt en 900 mensen zelfs hun leven. Corrie zat op een koffer achter op de fiets bij zijn vader, en wist niet wat er om hem heen allemaal gebeurde. Bang en angstig hield ik mijn vader vast, niet wetend waarom dit was, en op mijn vragen wist pa ook geen goed antwoord.

Zoetermeer

Wij werden van het kastje naar de muur gestuurd, en ineens waren wij buiten de stad en gingen richting Zoetermeer. Volgens mijn vader wist hij ook niet hoe hij de stad uit was geraakt. Ik ben met de massa meegegaan. Doodmoe en zonder eten probeerden mijn ouders in een loods bij het station in Zoetermeer te overnachten, maar dat lukte niet zo best, totdat er eensklaps een aardige man mijn ouders aansprak, en meenam naar zijn huis. Daar werden wij van eten voorzien, we konden ons opknappen, en er werd wat kleding bij elkaar gezocht, en toen zagen wij er eens weer wat beter uit. Na een goede nachtrust zijn wij de andere morgen weer op de fiets gestapt naar de Greb, en het ergste, zei mijn vader later, we hebben niet eens een adres van die mensen, alleen maar een foto van hun huis en een familiefoto. Wij waren zo verbouwereerd dat wij na een bedankje zó zijn weg gegaan, zonder al te veel oponthoud. Ondanks de wanorde en de chaos die op de wegen heerste kwamen wij ongedeerd in Rhenen aan, en mijn moeder, die amper uitgesnikt was, begon opnieuw te huilen bij de aanblik van Rhenen. De stad was veranderd in een rokende puinhoop, en zij begon zich meteen af te vragen hoe het bij hun huis zou zijn. Maar mijn vader zei: ben de gek vrouw, daar is niks aan de hand, we zitten zo verscholen in de berg daar heeft niemand belang bij gehad. En prompt vonden wij op de oprit van Van Hoogdalem, de timmerfabriek aan de Grebbeweg mijn kinderfiets terug, en even later, met twee leuke banden, de fiets van mijn vader. Die stond tegenover de plaats waar nu het Militaire Ereveld ligt, zomaar tegen een boom. Maar bergafwaarts in de bocht, zagen wij het al, het was verschrikkelijk: de villa in de bocht zwaar beschadigd, maar deze stond er nog. Voor de rest was het één grote vernieling, alleen ons huis stond nog overeind. Ook zwaar beschadigd, buitenom het huis een grote bende en binnen in huis was alles moedwillig vernield: moeders trots, de voorraadkelder, daar was alles in kapot gegooid. Mijn moeder had het werkelijk niet meer, in een tijd van een paar dagen waren we totaal berooid: niets meer over van haar meubeltjes, geen bed meer.

Wat nu te beginnen? Na veel gehuil werd er weer moed gevat, want mijn ouders moesten weer verder. Er werd eerst geruimd, zowel binnen als buiten, je wist haast niet waar je moest beginnen vertelden ze later. Er werden eerst slaappleatsen gecreëerd met behulp van stro, toen werden de ramen provisorisch dicht gemaakt want al het glas was eruit. Het dak van het huis werd, voor zover als het kon, een beetje hersteld, en er werd weer iets bruikbaar aan servies en pannen bijeen gezocht. Ook wat meubilair natuurlijk, de kachel was niet meer geheel compleet, maar was nog bruikbaar en hout was er voldoende. Zo hebben zij enkele maanden geleefd en met behulp van familie zijn zij langzaam weer een beetje overeind gekrabbeld. Het heeft lang geduurd, en ik zag als kind alleen maar verdriet. Ik ging wel de berg op om naar onze dieren te zoeken, daar had ik de meeste zorg over, maar mijn ouders vonden dat niet prettig want er lag overal nog munitie en ander gevaarlijk spul. Mijn speurtocht leverde weinig op, alleen de geit was terug, een beetje verwilderd maar hij was er tenminste weer.

Toen de grootste schok voorbij was, begon de maatschappij zich weer op te richten: het herstel en de nieuwbouw kwamen op gang, en de toeristen kwamen in grote getale naar de inmiddels beroemd geworden Grebbeberg, zoals gezegd de Duivelsberg. Er was daar een enorme strijd geleverd, onze soldaten hadden zich met hand en tand verzet, velen hebben daar met hun leven voor betaald, en zij zijn als helden gevallen, zoals de majoor Landzaat, majoor Jacometti, soldaat Verhoef en vele anderen. Zij allen hebben hun laatste rustplaats gevonden op de Erebegraafplaats op de Grebbeberg. Welnu, veel nabestaanden brachten direct na de oorlog, uit alle hoeken van ons land een bezoek aan het ereveld, met in hun voetspoor fotografen, souvenirverkopers en dergelijke. Maar ook velen kwamen bij mijn ouders informeren, of ze misschien hun gesneuvelde man of zoon nog hadden gekend, of om na vragen waar of hun vermiste geliefde gebleven zou kunnen zijn.

Onderduikers

Al snel liet ook de bezetter zich gelden. Allerlei onaangename maatregelen werden afgekondigd en ingevoerd. Er moest van alles worden ingeleverd of anders werd het wel gevorderd. Alles wat denkbaar was werd schaars en meestal kwam het op de bon, zoals dat toen heette: men kreeg een kaart met bonnen, en voor schoenen, suiker, kolen en wat niet al moest men een bonnetje ervan afknippen om het gewenste spul te kunnen kopen. Er werden mensen opgepakt en weggevoerd voor dwangarbeid, en nog erger was dat er bevolkingsgroepen vervolgd gingen worden. Kortom, het leven werd moeilijk en men werd bang en angstig, het verzet tegen al deze Duitse maatregelen nam ook toe, eerst ongeorganiseerd, maar al snel georganiseerd. Bij mijn ouders was het een komen en gaan van mensen die ik niet eerder had gezien, en dan vroeg ik aan mijn ouders: wie zijn die mensen en wat komen

die doen? Dan was steevast het antwoord: och die mensen komen zo maar bij je ouders kijken, je doet maar net of je ze niet heb gezien. En hoe heten ze dan? Dat is niet belangrijk, je kunt beter geen namen weten.

Zo had ik ook al een paar keer een mevrouw gezien, die ik, Corrie, dus ook niet kende. Mijn vader werkte inmiddels in het bos als los arbeider en hij deed vaak een klusje voor Hendrik Laheij, de ober van het hotel De Grebbe. Zo kon mijn vader heel goed de Duitse razzia's ontlopen. Heer Hendrik was een goede bekende, en die kwam vanaf het begin dat wij daar woonden al bij mijn ouders van alles lenen als hij ergens om verlegen zat, vooral spek en worst. Half augustus 1942, stond hij weer met zijn guitige glimlach bij mijn ouders, (dat is mij later verteld), en hij zei toen, 'Beste Crummetjes, ik heb nu een zeer groot probleem, en ik denk dat jullie

Bemanningsleden van een Duitse patrouilleboot van de Kriegsmarine, onderaan de Greb, 1940.

dat kunnen oplossen'. 'Ja ja, dat zal wel, jou kennende, wat heb je nodig? Spek, of worst?'. 'Neen, het is veel erger, ik heb nu twee mensen, bekenden van een bekende van me, en die hebben ineens geen onderdak meer, en toen dacht ik aan jullie, jullie zijn mijn redders'. 'Dat is mooi gesproken' heeft mijn moeder gezegd, 'en waar denk je dan waar ik die laten moet? Ik heb Eusi ook nog, (een van de kostgangers, de ander was na de strijd vertrokken), en het beddengoed? Wij zijn nog lang niet op streek na de klap van mei 1940. Wat denk je wel?' 'Ja, dat weet ik allemaal wel, heb maar nergens zorgen over, heer Hendrik regelt het allemaal. Je hoeft maar te kijken en het wordt geregeld, en het is maar voor een paar dagen'. 'En nog wat, het zijn toch geen joden?'. Toen moet hij even gearzeld hebben volgens mijn moeder, 'en ik vertel je meteen maar Hendrik, als wij het doen moet je die mensen eerst wel vertellen, dat ze bij eenvoudige mensen terecht komen, in een woning zonder comfort, met een gewone plee. We wassen aan de kraan, of in de emmer buiten, en wanneer het erg koud is in de teil binnen. En het eten: niks geen poespas of liflafjes, stevige boerenpot, we zijn geen hotel, dat moeten zij wel weten want het zullen wel deftige mensen zijn'. 'Vrouw Crum, Berta, het komt goed, Hendrik regelt het allemaal'. Mijn ouders hebben natuurlijk ja gezegd, want ze lieten nooit iemand in de kou staan. Bovendien waren ze in mei 1940 ook liefdevol opgevangen, dat zouden ze nooit meer vergeten, maar ze waren ook een beetje overrompeld want Laheij, met zijn eeuwige glimlach en gladde praatjes, was natuurlijk geen partij voor mijn ouders. Misschien wel beter ook, op deze

manier kregen ze geen tijd om er over na te denken, want toen mijn ouders er werkelijk over gingen denken, toen beseften ze pas dat zij aan een zeer gevaarlijke klus gingen beginnen, zowel binnenshuis als daar buiten. En er was ook nog een opgroeiend kind in hun midden, hoe moest dat? Daar was ook nog niet over nagedacht, dat zouden ze wel regelen als de nieuwe kostgangers er waren.....

Cohen Pareira

Begin september 1942, arriveerden vader Cohen Paraira en zoon Bob, inderdaad dus toch een joodse familie. Zij werden in de voorkamer gehuisvest. Toen zij er waren kreeg Corrie meteen de regels van drieën: niet met de deuren gooien, beleefd zijn, niet in de voorkamer komen, niet door de ramen gluren, en tegen niemand zeggen dat er bij Crum nieuwe kostgangers waren. Beter geen vriendjes mee naar huis, maar dat deed ik toch al niet, en me niet uit laten horen door aardige vreemde vrouwen of mannen, óók niet voor snoepgoed. Ik begreep er feitelijk niet zo veel van dat alles zo stiekem moest. Ik ging wel begrijpen dat het gevaarlijk was wat mijn ouders deden, dat daarom alles zo stiekem moest en dat zij er voor in de gevangenis kwamen als het ontdekt werd. Ik had inmiddels ook wel door dat de Duitse soldaat niet zo aardig was als die Nederlandse soldaten die bij ons in de kost waren geweest.

De heer Cohen Paraira, was vóór de oorlog vertegenwoordiger bij de Ritmeester sigarenfabriek, en is er na de oorlog weer aan de slag gegaan. De onderduik werd gefinancierd door Frans van Schuppen, ook zorgde hij dat er regelmatig voldoende sigaren waren als ruilmiddel. Deze handelingen liepen allemaal via Hendrik Laheij.

De weg naar school dat was het moeilijkste, dat was een eind lopen van de Greb naar de Achterbergse school, dat was iedere morgen een heel koppel, met een broodzak op de rug, want 's middags bleef je over op school. Op weg naar school werd er van alles aan je gevraagd, over die mensen die bij ons kwamen, en wie die mevrouw was met de tassen aan de fiets, maar ik heb het er goed vanaf gebracht. Veel jaren later heb ik wel eens gedacht: niemand bemoeide zich met ons maar men hield kennelijk alles in de gaten.

Inmiddels waren de twee dagen al lang om en nog steeds waren de joodse mensen bij ons thuis. Dat vond ik raar, want ze zouden maar twee dagen blijven. Dus heb ik mijn ouders gevraagd hoe dat kwam en mijn moeder zei toen: 'Weet je jongen, ze blijven nog wat langer, er is nog geen ander onderdak voor hen gevonden. Dat maakt voor jou verder niks uit, als je overal en altijd maar je mond er over houdt, dan komt het best goed'. Ver na de oorlog heeft heer Hendrik eens gezegd, ik heb geen moeite gedaan voor een ander adres, de joodse familie was bij goeie Nederlanders ondergebracht.

Mevrouw Landzaat

Vrij snel na de komst van de joodse vader en zoon, kwam mevrouw Landzaat langs, dat was dus de vrouw met de tassen aan de fiets. Mijn ouders waren een beetje beduusd, vooral mijn moeder, zo'n deftige dame, dat die zomaar bij ons op bezoek kwam, de vrouw van de majoor. Mijn ouders vonden het een hele eer, gelukkig kwam ze voor de joodse familie dachten mijn ouders, want de families kenden elkaar omdat ze in dezelfde straat hadden gewoond vóór de oorlog, in Scheveningen. Maar daar maakten zij een denkfout, ook onze huisarts kwam kennis maken met de familie. Hij hielp in die jaren veel onderduikers, en mevrouw Landzaat en dokter Paris zijn een grote steun en toeverlaat geweest. Vooral is er met mevrouw Landzaat een hechte band gegroeid tijdens de oorlog maar ook nog lang daarna, een band van vertrouwen en respect voor elkaar. Mevrouw Landzaat zorgde voor bonkaarten, samen met heer Hendrik, ze tipte samen met heer Laheij als er onraad was, razzia's of ander gevaar. Zij zorgde voor leesmateriaal en allerlei andere plezierige dingetjes. Zij was een soort manusje van alles, ze kwam heel vaak op bezoek, gebruikte de maaltijden mee, en bleef dan lang, ook in de avond. Vooral ook was zij bemiddelaar, want natuurlijk ging er wel eens iets mis, en dan zorgde mevrouw Landzaat er weer voor dat de zaken weer in evenwicht kwamen.

Mevrouw Landzaat

Uitbreiding

Na een paar maanden kregen wij uitbreiding, moeder Pareira en dochter Ellis kwamen ook naar de Crummen, er was inmiddels ook aan de veiligheid gewerkt. Boven was op een van de slaapkamers een blinde kast gemaakt tussen de schoorsteen en de wand, daar kon men precies met vier man in staan en de kast kon men dan van binnen afsluiten. In de loop van de onderduiktijd hebben zij er wel eens bij onraad uren in moeten staan. Ook in de kamer waar zij overdag verbleven, was een luik gemaakt en zo konden zij dan in de kruipruimte onder de vloer verdwijnen. Hier werd wel eens op geoeffend, een van mijn ouders haalde snel het zeil, het vloerkleed en de meubels opzij, de vier onderduikers snel het gat in en dan zetten mijn ouders de boel weer terug in de oude staat. Ook buiten hadden mijn vader en een oom een schuilkelder gemaakt, achter in de berg, omgeven door dikke bramenstruiken, met een verborgen ingang. Daar vertoefden zij met mooi weer overdag wel eens, zodat zij dan frisse lucht kregen want de hele dag binnen zitten in een ruimte van 4 bij 4 meter is een opgaaf, en dat twee jaar lang! Wat de deftigheid betrof, waar mijn moeder wel een beetje mee zat, viel het erg mee vertelde ze later. Ook was de joodse familie niet lastig, zij probeerden als het veilig was rondom het huis mijn moeder overal mee te helpen, en zij hielden zelf

de wacht. Om de beurt verzorgden ze de uitkijk, dan zaten ze op een plek in de kamer van waar je zowel de voor- als de zijkant in de gaten kon houden. Iedere minuut van de dag moest je waakzaam zijn, alert zijn op aparte bewegingen vóór aan de weg bij de sluis, of extra motorgeronk. Daar ben je na verloop van tijd op getraind, daar krijg je een soort gevoel voor. Mijn moeder was natuurlijk heel erg druk, ze had veel extra werk, voor 7 mensen koken op een fornuiskachel, en alles was even schaars, behalve aardappelen, groente en fruit, dat hadden wij redelijk voldoende zelf in onze tuin.

Mijn vader heeft kilometers afgelegd, in verschillende plaatsen zijn boodschappen gedaan, ook nog bij verschillende winkeliers, allemaal om zo min mogelijk op te vallen. Hij had natuurlijk nogal veel nodig aan levensmiddelen, en altijd moest hij via sluisweggetjes lopen. 'Om uit handen van de bezetter te blijven moest ik soms rare capriolen uit halen' vertelde mijn vader later. Ook heeft mijn moeder de nodige angsten gekend, vaak heb ik mijn moeder horen zeggen: 'Nou is je vader er nog niet, hij is al zo lang weg, hij had er al lang moeten zijn, als er maar niets gebeurd is'. Altijd maar angst.

Hanje de Kangoeroe

In de loop van de onderduikperiode werden mijn ouders en ik dikke vriendjes met de joodse familie. Zij vermaakten zich met lezen, en ze hielpen indien mogelijk mijn moeder. Ze hebben twee mooie leesboekjes voor mij gemaakt, met tekeningen, verzorgd door papa Paraira. Die man kon fantastisch tekenen, al heel vroeg in de avond probeerde ik naar voren te komen, dan deden we allerlei spelletjes: ganzenbord, mens erger je niet, en zo. De avonden waren vaak heel angstig, dan zaten wij meestal lang bij elkaar, ook met mevrouw Landzaat er bij want dan vlogen de Tommies met hun bommenlast naar Duitsland, en dan hoorde je uren achtereen het eentonige gebrom van de vliegtuigen, heen en natuurlijk ook weer op de terugweg, met af en toe het snerpande geluid van een begeleidend jachtvliegtuig. Je hoorde ook het kanongebulder, want de vliegtuigen werden vanaf de kust de gehele vliegrouete beschoten, en dan hoorde je af en toe een haperende motor en dan zeiden we in de kamer: 'Ze hebben er weer een geraakt, die redt het niet', en dan stonden wij doodsangsten uit waar hij de grond zou raken.

Arme jongens, zeiden we dan, zouden ze nog leven, en gelijktijdig met de vliegtuigen waren de S.S.-patrouilles ook actief, die gingen zoeken naar eventueel nog in leven zijnde bemanning. De gehele nacht, en de daar opvolgende dag waren zij ook op pad en gedroegen zich dan vervelend. Maar ook de Ondergrondse probeerde mensen te redden. In de Betuwe was een bekende eenling, Hanje de Kangoeroe. Hij heeft in zijn eentje menig bemanningslid een veilig onderdak bezorgd. Het jaar 1943 was een uiterst gevaarlijk en rumoerig jaar, waarin er nogal wat gebeurde. In dat jaar werd een goede vriend van mijn ouders opgepakt door

de Gestapo, de Duitse Geheime Politie. Het was Hannes van Veenendaal een man uit het verzet die veel bij mijn ouders in de Greb kwam en dan niet alleen maar voor een praatje. Er ging een schok door de verzetsbeweging, extra voorzorgsmaatregelen werden getroffen, ook mijn ouders waren bang want het was bekend als er iemand werd op gepakt door de Gestapo, werd het een soort sneeuwbal, dan volgde de ene arrestatie na de andere. Deze politiebeulen wisten je meestal aan het praten te krijgen, zowel man als vrouw bezweken voor hun geweld. Hannes hebben ze vreselijk behandeld, maar hij heeft nooit maar iets losgelaten. Hij is in Polen ten onder gegaan, maar door zijn zwijgen heeft hij toen velen het leven gered. Dit was een nare tijd voor zijn familie, maar ook voor mijn ouders. Heel goed weet ik ook nog dat wij 's avonds in de voor- of achterkamer, met zijn allen, met een zwak lichtpuntje, in het halfdonker zaten, luisterend naar de geluiden buiten, en luisterend naar radio Oranje, alsmaar hopen dat er goed nieuws zou zijn en dat wij snel bevrijd zouden worden. En dan werd er goed op ons kleine hondje gelet, Tippie, die hoorde alles buiten. Dan ging hij naar een van mijn ouders zonder te blaffen, en dan wisten wij dat er onraad was, dan waren we meteen doodstil. Dan ging de radio uit en het lichtpuntje, en dan toog mijn vader op onderzoek want de verraders waren altijd onderweg. Daar moest je goed rekening mee houden en ze ontvingen voor het aanbrenge van een Jood toen in die tijd zeven gulden vijftig, er waren toen zelfs lieden die er de kost mee verdienden! Ook in dat jaar ging mijn moeder onbezonnen te werk. Na een erg onrustige avond en nacht, veel vliegtuigen, veel afweergeschut en menig geraakt vliegtuig was de S.S. erg actief, en 's morgens waren zij op ons erf. Mijn moeder was bezig met de vaat en ik stond naast haar. Ik voelde iets raars, mijn moeder was rillerig, en anders dan anders was moeder niet bang. Mijn vader zal buiten geweest zijn toen de S.S.-ers de hoek van het huis omkwamen. Ook zij waren anders dan normaal vond ik, ze maakten waarschijnlijk schunnige opmerkingen tegen mijn moeder want de soldaten moesten er om lachen. Mijn moeder verstond er geen klap van maar ik voelde dat het haar niet aanstond. Opeens begon één van de S.S.-ers aan de perenboom te schudden, maar er viel niets, dat kon ook niet want het waren onrijpe stoffperen. Dus de soldaat sloeg met zijn geweer door de boom, en dat was voor moe de bekende druppel. Witheet vloog ze naar buiten, met mij aan de rokken, ze haalde uit en raakte met haar hand de soldaat in het gelaat. Ze begon in haar Betuwse dialect te schelden en te roepen dat ze met hun poten van haar peren af moesten blijven. Fout, helemaal fout, de soldaten namen het geweer van de schouder, en drukten de loop bij mijn moeder en mij in de buik, en tegen de muur. Ik heb het toen in mijn broek gedaan, maar mijn moeder bleef gewoon doorschelden. Gelukkig hadden wij welgezinde engeltjes in de buurt want op het geschreeuw kwam er een andere soldaat de hoek omvliegen en die brulde ook wat. De soldaten gingen recht staan, ik denk dat het de baas was, want hij vroeg iets

aan de soldaat met de rode wang, kennelijk wat er aan de hand was. Die vertelde het en wees op mijn moeder. Wel, mijn moeder kreeg er flink van langs en zij werden naar binnen gestuurd. De soldaten snuffelden nog wat om het huis en in de schuur en gingen naar achteren de berg in. Ik geloof dat mijn moeder toen nog niet in de gaten had dat ze geluk heeft gehad. Een hele tijd later kwam mijn vader thuis en die was niet al te vrolijk. Die zei: 'Mens hoe kon je zo stom zijn. Vier Joden boven en een kind aan je rokken, en je waagt je hele hebben en houwen er aan voor een paar onrijpe stoofperen'. Moeder schijnt toen gezegd te hebben: 'Ik kon er niet meer tegen. Ze hebben ons van alles afgenomen, ik was het zat'. Mijn ouders hebben toen nog wel over represailles ingezet.

Eusi

In de zomer van hetzelfde jaar stond ineens Eusi de kostganger voor de deur. Mijn ouders hadden nooit meer aan hem gedacht. Eusi was opeens vertrokken, en maanden later hoorden mijn ouders dat hij zich vrijwillig had aangemeld bij de Organisation Todt, een Duitse organisatie die in de oorlog vele betonnen verdedigingswerken en Autobahnen aanlegde. Hij hielp mee met de bouw van de Atlantikwall. Wat nu, hem weg sturen? Dat ging niet, dat zou alleen maar argwaan wekken. Na razendsnel overleg werd besloten dat er boven verhuisd werd, zodat hij boven kon slapen

De joodse mensen waren keien in het geruisloos aanwezig zijn. In die week dat Eusi met vakantie in de Greb was, konden ze hun best doen! Hoe ze het met z'n allen klaargespeeld hebben, ik weet het niet, maar ze hebben het gered met het eten, en wassen, enz. Hij heeft niets gemerkt, na de oorlog heeft hij dat verteld. Nadat hij weer vertrokken was heeft men er nog wel over ingezet en of hij toch niet wat gemerkt zou hebben, want dan zou hij op weg naar Frankrijk alsnog zijn mond voorbij hebben kunnen praten. Maar gelukkig is dat niet gebeurd. Corrie heeft wel plezier beleefd aan Eusi, want als mensen aan mij vroegen: hebben jullie kostgangers?, zei ik met een gerust geweten: jazeker, maar hij is er bijna nooit, want hij werkt voor Todt, en dan waren ze meteen weg. Ik kreeg nog niet eens een snoepje.

Dokter Paris

Zo verstreken de maanden, het regime werd steeds grimmiger, de angst groter, de razzia's talrijker, en de bevrijding kwam nog steeds niet nabij. Levensmiddelen en andere zaken werden zeer schaars maar mijn vader had inmiddels een vaste leverancier, de Groot in Rhenen, die stelde geen vragen, via de achterdeur werd het geregeld en bonnen waren geen punt. Dat was ook zo met bakker Reijer van Dam, achterom op dezelfde wijze. Vader kwam middels zijn ruilmiddel sigaren

Dokter Ch. Paris

nog wel eens aan meel en zo. Hij bracht het meel bij Reijer, en dan deelden ze de broden die hij er uit bakte. Mijn vader zei altijd: deze twee kerels hebben minstens een lintje verdiend. Ook deed dokter Paris een duit in het zakje, tweemaal snel achter elkaar. Op een morgen zou mijn vader helpen brood snijden, maar de korst was nog al hard en het mes schoot uit, en hij kreeg een diepe jaap in de vinger, zo erg dat hij er toch mee naar de dokter moest. Wel, toen hij aan de beurt was, zei Paris: dat heb je aardig versierd Klaas, de moffen zoeken weer jonge slaven, dus we zullen je even opknappen. Terug weer in de Greb, met de arm in een draagdoek, zei hij tegen mijn moeder: Paris heeft drie vingers gespalkt, ik mag voorlopig niet werken. Paris heeft een brief meegegeven om te laten lezen bij controles, en ook wat pillen, maar die hoef ik niet in te nemen. Het gaat zo ook wel over, zei hij met knipoog. Enkele weken later, andere situatie: Corrie moest op zwemles op de fiets naar het Bergbad in Veenendaal. Na een aantal lessen begon ik te hoesten en kreeg ik pijn in de keel, het ging maar niet over. Dus de dokter gehaald, Paris kwam op de motorfiets, en keek in de keel, en hij constateerde dat het er niet goed uit zag. Hij ging even naar huis en kwam terug en prikte een naald in mijn achterwerk, en hij zei: die jongen heeft difterie. Mijn moeder had het niet meer want dat was toen een gevaarlijke ziekte. Rustig maar, zei Paris, ik heb hem al wat gegeven en daar knapt hij wel weer van op. Met nog wat andere pilletjes en over zes weken is hij weer het ventje. Mijn moeder werd in de maling genomen maar dat had ze niet door, het was geen ernstige vorm, dat had hij al aan vader verteld, zelfs zonder gevaar voor de andere huisgenoten, dat had hij ook tegen mijn vader gezegd. Bovendien had hij nog iets moois bij zich: kijk Crum, hang dit maar eens op richting de Grebbesluis, en rondom het huis, daar hou je de eerste drie maanden de moffen mee van je erf. Het waren grote pamfletten met daarop met grote letters HIER HEERST DE BESMETTELIJKE ZIEKTE DIFTERIE. Als de Duitsers dit zien, keren zij meteen om, ze gaan nog liever naar het Oostfront dan dat ze bij jou op het erf komen, dus voorlopig ben je wat veiliger. En dat was ook zo. Paris kon er ook wat van, Corrie was trouwens binnen twee weken weer hersteld, de pamfletten zijn maanden blijven hangen, mijn ouders hebben ze nooit weggehaald.

En dan eindelijk was de landing in Frankrijk een feit, de families in de Greb werden er vrolijk van. Het leek er naar uit te zien dat het nu zo gepiept was maar wat een teleurstelling! Adolf gaf zich niet zomaar gewonnen, de situatie werd er alleen maar slechter van. Het leek wel of er een sein was gegeven tot het plegen van nog meer misdaden. Het werd nog angstiger dan dat het al was. Er was nog steeds veel weerstand van de Duitsers, gepaard gaande met represailles. Omdat er weinig vooruitgang werd geboekt ontwikkelden de Engelsen onder Montgomery een nieuw strijdplan. De luchtlanding bleek echter een brug te ver. Boeken vol zijn er over geschreven, dus volsta ik alleen met wat daardoor in de Greb plaats vond. Op 17 september 1944 hebben wij in de Greb staan kijken naar de para's die op de Ginkelse heide neerdaalden, niet wetend wat er aan de hand was, maar er was wel een juichstemming. De gehele dag vol van allerlei geruchten zorgde dit voor een opgewonden stemming. Wij gingen laat een zeer onrustige nacht in.

Vlucht

Het zal zo ongeveer vier uur in de morgen zijn geweest, de 18de september 1944, toen de voordeur van onze woning in de Greb er uit werd geslagen. Paniek boven, iedereen was klaar wakker en in doodsangst. Eén blik naar buiten leerde ons dat het hele erf vol stond met S.S.-ers

YAD VASHEM

יד ושם

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority ישות הזיכרון לשואה ולגבורה

Jerusalem, 10 January 2007

Mr. Cor Crum
Groenendaal 21
4041 XX Kesteren
Holland

Dear Mr. Crum,

We are pleased to announce that the Commission of Designation of the Righteous has decided to award your late parents, **Crum Klara and Bertha**, the title of **"Righteous Among the Nations"**, for help rendered to Jewish persons during the period of the Holocaust, at the risk of their lives.

A medal and certificate of honor will be presented to you in a ceremony in their honor which will take place at Yad Vashem. Their names will also soon be added on the Righteous Honor Wall at Yad Vashem.

Copies of this letter are also being mailed to persons who have submitted testimonies, and other interested parties.

We should appreciate receiving a photo of Mr. and Mrs. Crum, preferably of the wartime period.

Sincerely yours,

Dr. Mordecai Paldiel
Director, Dept. for the Righteous

cc: Mrs. Elisheva Lehman – Beit Moses, Derech Beit Lechem 52/406, Jerusalem
Mr. Shaya Ben-Yehuda – Yad Vashem, Jerusalem

File #10919

en ander schietgraag tuig. De families dachten aan verraad: zouden wij dan toch nog op het laatste moment opgepakt worden? Mijn moeder was inmiddels haastig naar beneden gegaan en daar kreeg zij van een Duitser te horen dat we onmiddellijk de woning moesten verlaten, met achterlaten van de volledige inboedel. Alleen handbagage mocht mee. Binnen het uur moesten we weg wezen, anders zwaaide er wat. Opgelucht werd het boven verteld, het was niet leuk, maar het was geen overval, en allemaal kregen ze weer wat kleur op de wangen. De Joodse familie wilde dat de familie Crum eerst zou gaan, maar dat wilden mijn ouders niet, die zeiden: samen uit samen thuis. Mijn moeder heeft toch ondanks al het geschreeuw van de Duitsers een paar karren vol spullen meegenomen. Mijn ouders en ik zijn op die 18de september 1944 gevlucht naar de Betuwe. De vlucht vanaf het erf aan de Greb is zeer angstig geweest. Na een zwerftocht van ruim negen maanden keerde de familie Crum weer in de Greb terug, wederom totaal berooid. Ook de woning was rondom totaal vernield en zo stonden mijn ouders weer met lege handen. Als enige troost constateerden ze dat ze alle ellende overleefd hadden. Mijn vader zei: och, we moesten het allemaal meemaken want wat voor je weggelegd is kun je toch niet ontlopen.

De Joodse familie is toen op die 18de september, nadat zij zich hadden aangekleed, met de koffer in hun hand zo tussen de Duitsers door gelopen en tegelijk met ons vertrokken. Ze zijn onderlangs de berg naar Rhenen-stad gelopen en daar op de tram naar Utrecht gestapt. Weken later hoorden wij dat ze daar veilig aan waren gekomen.

In het jaar 1946, hebben wij ze pas weer terug gezien, maar daarna is het contact verloren gegaan. Pas onlangs, in 2005, hebben Ellis (82 jaar), Bob (80), en Cor (73) elkaar weer teruggevonden, en wij spreken elkaar nu weer regelmatig. Intussen hebben ze, in Israël wonend, gedaan gekregen dat mijn ouders postuum de Yad Vashem-medaille is toegekend. De uitreiking van de posthume onderscheiding zal aan de zoon plaatsvinden op 06-06-2007 in Yad Vashem, Israel.

Kesteren , Februari 2007

Ongekende drukte op de Militaire Erebegraafplaats gedurende de oorlogsjaren

H.P. Deys

In juni 1980 heb ik met Jan van Doesburg (1898-1984), tijdens de oorlogsjaren opperwachtmeester bij de Rijkspolitie (brigadecommandant van de Marechaussee, later adjudant bij de Rijkspolitie)), een interview van ongeveer 3 uur op de band opgenomen. Hierbij was ook zijn vrouw aanwezig, die af en toe mee discussieerde. Uit dit gesprek haal ik het volgende fragment, dat speciaal handelde over de enorme toeloop aan toeristen naar de militaire erebegraafplaats, rondom Pinksteren in de jaren 1941, '42 en '43. Het gesprek kwam op de 'appeltreinen', die zo veel fruit uit de Betuwe naar Amsterdam vervoerden, waarna mevrouw Van Doesburg het gesprek op de treinen naar de militaire erebegraafplaats bracht. De volgende personen worden genoemd: Gerrit Dieckman was chef veldwachter van Rhenen. Burgemeester d'Aumale van Hardenbroek ('Gijs') was burgemeester van Rhenen totdat hij medio mei 1943 door de Duitsers werd afgezet. J.H. Huydink was stationschef van de N.B.M. (de Nederlandse Buurtspoorweg Maatschappij), zeg maar de 'tram', in Rhenen en J.C. Roskam was de stationschef van de Nederlandse Spoorwegen.

Mevrouw van Doesburg: En dan die mensen die d'r kwamen, toen hier ...e... dat kerkhof vol lag, altijd ...e... dag en nacht, overdag niet zo veel, maar soms zaterdag en zondags, dan was de hele Gre...

Van Doesburg: Wij zijn hier anders ...

Mw: Grebbeweg geweest...

VD: twee pinksterdagen, zondag en maandag in '41 en '42 dat we 100.000 mensen op het kerkhof hadden gehad.

Deys: Allemaal voor de herdenking?

VD: Kijken!

Mw: Gewoon kijken!

VD: En een demonstratie tegen die Duitsers. En dan liep d'r bij die Duitse graven geen mèn, en dan langs die Nederlandse graven zo e... en die Duisters die kwamen 's morgens ...zon... met die feestdagen en zondags waren er een paar van die officieren van de Sicherheitsdienst uit Utrecht, die waren hier 's morgens al vroeg en die keken hier allemaal af hoe of dat ging, waar! Nou, en dan moest de Procureur Generaal uit Amsterdam, dat was hier z'n ambtsgebied nog, de Provincie Utrecht, en die secretaris daarvan was er zondagsmorgens ook al bijtijds hier. Enne, ja dan moest ik daar ook alles bij d'r komen. Die officieren hadden

d'r de pest in dat er langs die Duitse graven geen mensen liepen, die Hollanders daar verdrongen ze zich over. Zó erg heb ik nooit meegemaakt. D'r was... ik moest maandag s'morgens ...

Mw: en zaterdag en zondag was het meest ...

VD: ... ging ik naar de NBM, 'Hoeveel mensen zijn d'r vervoerd van Arnhem naar Rhenen?

De trams, hoeveel zijn d'r van richting Utrecht naar hier gekomen? Ruwe schatting: stationschef 's maandagmorgens. Chef, hoeveel mensen hè je gehad? Nou, zoveel treinen, en zo veel ongeveer per trein, dus reken dat maar uit. En dan kwamen we op sommige dagen tot honderdduizend mensen!

Mw: Het is geweldig, geweldig, echt waar, het zag zwart van de mensen.

VD: We konden ze gewoon niet ... niet pláátsen. Zondags dan kreeg ik, ik was toen de brigadecommandant van de Marechaussee. Enne, wij hadden dat toen afgesproken, die commandant van mij, die zat in Leusden van die Marechaussee en die kwam hier zondags ook altijd en die zag dat aan, en dan liep Dieckman die liep daar met een groot gebaar te commanderen en die maakte meer herrie als dat ie goed maakte. Hij zegt, die kapitein zegt tegen mij: Dát doen wij niet meer, tegen mij. De één of de ánder. Jij neemt de leiding of hĳ. Hij zegt, we zullen ... ik kom morgen terug, en dan gaan we es naar de burgemeester, en dan gaan we daar es mee praten. Wij 's maandags naar de burgemeester toe, die kapitein zegt: Ik ben gister nog hier geweest, - het was toen nog in '40, ... laat zo in '40 - enne,

Drukte op de Militaire Erebegraafplaats op de Grebbeberg, ca.1941

het gaat niet goed, dan moet één van de diensten, moet dát doen en de andere moet dát doen, en hij had tegen mij gezegd, die kapitein, hij zegt, wij nemen dat kerkhof en dan laat Dieckman met z'n kornuiten de politiediensten normaal nemen. Dat gaan we met de burgemeester bespreken... nou, Gijs die kon je maar zo van de stoel praten. De kapitein, later is ie generaal geworden, Nol Gerritsen, bij de Rijkspolitie. Hij zegt tegen die burgemeester: Daar moet e... daar maken we daar een scheiding in over die diensten tussen die twee groepen van politie. Marechaussee enne ... gemeentepolitie. Vindt U het goed dat wij het kerkhof nemen, want U weet burgemeester, daar moeten 's zondags moeten daar 50 of 60 man assistentie komen, die heb U niet, ik wèl. En dan als eh, die gemeentepolitie van U, als die nou de normale politiediensten doet in de stad, vindt U dat goed? Nou dat vond Gijs direct goed hoor.

De: U was 'm kwijt.

VD: Ja, maar dat hoorde Dieckman hè, oooo! Die heb die burgemeester natuurlijk hoor, hi hi hi ... die had er de baas willen blijven speulen. Hi hi hi. Dat viel zo... Dat is 'm altijd zo tegengevallen, dat ie dan niks meer te vertellen had. Die afspraak, en de burgemeester was de baas, die kon dat niet meer herroepen. Maar als we er van te voren over gepraat hadden had hij de burgemeester natuurlijk ook overpraat hè. Maar daar kreeg ie geen kans voor, want wij hadden hem nergens mee in kennis gesteld.

Maar dan moesten we 't verkeer wat uit Wageningen kwam, dat moesten we de Cuneraweg op leiden, de Heimersteinselaan omhoog, naar Ouwehand, en wat van deze kant kwam zó, want we konden 't van weerskant ... kon ...

De: Maar hoe kwam dat verkeer dan, wat was dat voor verkeer?

VD: In '40 en '41 toen waren der nog fietsen, bij duizenden.

De: O, fietsen, o ja,

VD: Auto's betrekkelijk weinig. Maar fietsen man, fietsen, en ... en tandems toentertijd. Ze moesten een dubbeltje voor fietsenstalling betalen, en dan stonden er wel een stuk of 5, 6 of 10 mensen, op die dagen ... mensen ... dat was voor ...e... voor de kosten, dat ging naar de gemeente, en de gemeente moest 's zondags allemaal voor die, voor dat personeel van, van die Marechaussee die hier kwam, moesten ze zorgen dat die eten en drinken hadden, die dag, waar? Want dat kwam van 's morgens om 9 uur tot 's avonds 7 uren. En dan konden ze dan ging dat geld uit die pot van die fietsenstalling ... de gemeente..., dan konden ze daar die uitgaven mee doen. Maar dan zijn ze dan al eens geweest met Pinkstermaandag en met Pinksteren, zondag en maandag, dat ze met twee duizend gulden..., waren er twintigduizend fietsen geweest, alle gestald. Aan de overkant, ... toen stond dat monument er nog niet, daar in het bos, aan één stuk. Toen de rog van het land was, dat land daar naast het kerkhof, aan deze kant, half vol met fietsen. Hi hi hi.

Mw: Geweldig, geweldig.

VD: De trein, ... de trein, de chef die zegt: Komt me een paar man af, als er een trein aankomt, die vertrekt hier vandaan. 's Zondagsmiddags en 's zondagsavonds, want ik kan ze niet baas, dat werden vechtpartijen, hier op het perron, dat ze mekaar voor de kop sloegen omdat ze niet in de trein konden. De remise, chef Huydink was daar, hij zei, man stuur nou 's avonds een paar man, 's middags naar de remise toe, want ik weet er geen ráád mee. Ze luisteren naar mij niet. Ze willen d'r allemaal in, maar dat kan niet. En dan maar touwen spannen, dat ze d'r tussen door moesten lopen om in de wagon te komen op dat... hi hi hi.

De: En heeft U daar ook nog met Van der Steeg te maken gehad?

VD: Die had daar niks mee te maken.

De: Die zat in de werkplaats.

VD: Ja. Nee, dat was altijd Huydink, die was daar goed, ...e... die was niet verlegen, maar daar kon ie geen baas over worden over die honderden mensen die daar altijd bleven, die trein, en dan maar twee drie vier trams achter elkaar, met drie vier wagens achter elke tram, en dat ging maar richting ... 's morgens, zondagsmorgens en in de vacantielijd, zo in de zomerdag, in Amsterdam, de NBM, die zette daar aan het Centraal Station een stel bussen neer, alléén voor Rhenen! Instappen en die ... Nou die waren zó vol, en dan zo'n lijnbus d'r achteraan, die overal stopt, maar rechtstreeks Amsterdam-Ouwehand. En 's avonds ging dat in de

Volle treinen met bezoekers naar de Militaire Erebegraafplaats, ca. 1941. Foto J.G. Koekoek Sr.

namiddag, ging dat weer alleen Amsterdam. Hi hi hi. Die bussen van Arnhem ... zijn dagen ..., er zijn dagen geweest dat die bussen van Arnhem naar hier 20.000 mensen hadden vervoerd. Hoe dat ze zo hier gekregen hebben, dat weet ik niet. Maar er mochten er 46 in, maar er zaten d'r wel 66 in.

De: En hoe lang heeft dat nog geduurd, die enorme toeloop.

VD: Nou dat heeft geduurd '40, '41 '42, '43 werd 't iets minder, en '44 was 't gebeurd hè. Want toen was er geen vervoer, toen is de trein opgehouden, in september, enne toen was 't gebeurd.

Maar e... dan stonden er hier op die laatste trein, die ging hier om kwart voor acht geloof ik, dat ie hier vandaan ging ...

Mw: Ik ben er wel eens wezen kijken, maar dan douwden de mensen zo tegen mekaar aan, als ze er maar in konden.

VD: ... en dan stond er hier zoveel volk op dat perron te wachten, dat Roskam die belde Kesteren op "Heb je nog lege wagens staan? Gewoon goederenwagens ... Ja ze hadden nog wel. Nou, koppel die d'r aan, want anders kan ik ze niet kwijt. Dan koppelden ze er in Kesteren maar een stel goederenwagens aan en dan laaiden we die. Lachen lachen! want dan ...e... waren er ... dan kwamen er een hoop van die Spakenburgers en zo, en van die vrouwen met die lange rokken! En de treeplanken van de gewone trein, ... van die goederentrein is zó hoog hè, en daar konden ze niet komen. Dan moesten ze allemaal opgebeurd, dan rolden ze maar zó in de wagen hi hi hi.

Mw: Het was wel een vermakelijk stel. Dat is waar, o o o Als ik er nog aan denk, nou. O.

VD: Drúk, man, drúk hier, Ouwehand die hèt wat zaken gemaakt hier. Met emmers vol hebben ze gebeurd, want we gingen ook allemaal naar Ouwehand. Emmers vol hèt ie gebeurd.

Ds. Bastiaan Jan Ader geb. 30-12-1909 – gefusilleerd bij Rhenen 20-11-1944

Ad J. de Jong

Vlakbij het kruispunt Oude Veense Grindweg/Veenendaalsestraatweg op Rhenens grondgebied bevindt zich een monumentje dat herinnert aan het feit dat op 20 november 1944 ter plaatse 6 landgenoten werden gefusilleerd:
Ds. B.J. Ader, P.J. Ter Beek, V.A.G. v.d. Bergh, Th.J. Lambrechts en van Rittem, P.H. de Leeuw en J.J. v.d. Munnik.

Monument bij de kruising Oude Veensegrindweg/Veenendaalsestraatweg ter nagedachtenis van de executie van 6 Nederlanders op 20.11.1944 onder wie ds. Ader

De naaste omgeving van Veenendaal was eind 1944 spergebied. Een paar Nederlanders kwamen in dat spergebied en dus op verboden terrein. Een Duitser schoot, een Nederlander schoot terug en de Duitser werd gewond. Er werden toen lukraak zes gevangenen gehaald, drie van de Weteringschans in Amsterdam, onder wie ds. Ader en drie jonge jongens uit Utrecht. Het zestal werd die dag tussen vier en vijf uur gefusilleerd en men liet ze ter plaatse liggen.

Nederlanders begroeven hen twee dagen later in stilte en eerbied op het kerkhof van Veenendaal. Niemand wist aanvankelijk wie ze waren, maar men vond in de zak van ds. Ader een bijbeltje vol aantekeningen en een gezangenboekje met de

Ds. B.J. Ader (30.12.1909-20.11.1944)

Graf ds. B.J. Ader op ereveld Loenen, Vak E, Grafnummer 52

naam van zijn echtgenote en enige brieven.

Eind november 1944 werd hij herbegraven bij zijn familie in Driebergen. Na de oorlog werd het stoffelijk overschot overgebracht naar het Ereveld te Loenen in Vak E, Grafnummer 52. In 1967 werd aan Ader postuum de Yad Vashem onderscheiding toegekend als 'Righteous among the Nations'.

Bastiaan Ader was predikant te Nieuw Beerta van 1938 tot november 1944, in een gemeente waar de meeste mensen van de kerk waren vervreemd ten gevolge van de enorme sociale tegenstellingen tussen boeren en arbeiders. Toch wist hij door zijn persoonlijkheid en taakopvatting velen en met name jongeren aan zich te binden.

In zijn middelbare schooltijd woonde Bas Ader in Ede en zat toen op het Wageningsch Lyceum. Hij kwam in 1937 van Amsterdam, waar hij theologie had gestudeerd. Nieuw Beerta was zijn eerste

gemeente. Hij stond een heel praktisch, maatschappij-georiënteerd christendom voor. Hij ging voortvarend te werk. Zo richtte hij nieuwe verenigingen op, ook en vooral voor arbeiderskinderen.

Toen kwam de oorlog. Ds. Ader rolde al snel in het verzet. Ook haalde hij joden uit Amsterdam en andere onderduikers naar Nieuw Beerta, waar ze een schuilplek kregen in de pastorie of bij boeren in de omgeving. Vanuit de voorkamer van de pastorie kon men in de verte de treinen voorbij zien rijden op weg van Westerbork naar Auschwitz. Ds. Ader waagde veel. Eind 1944 was hij onderweg naar Haarlem in het kader van zijn verzetswerk. Daar werd hij opgepakt en gevangen gezet en daarna overgeplaatst naar de beruchte Gestapo gevangenis aan de Weteringschans in Amsterdam.

Hij was gepakt in gezelschap van twee ondergedoken Duitse officieren en een Jood. Ze hadden in Haarlem bij het ‘verhoor’ hem er toe willen brengen namen te noemen. Daartoe hadden ze hem mishandeld. Neusbeen en gehoorgeluid waren daarbij stukgeslagen met een gummistok. Het verzet had hem op een zaterdag uit de gevangenis willen halen, alle plannen waren daarvoor al gemaakt, helaas werd hij net op de vrijdag daarvoor naar Amsterdam overgebracht.

Het echtpaar Ader te Lochem vlak bij het vertrek voor de fietstocht van ds. Ader naar Palestina in 1936

Veel over de persoon van ds. Ader en de periode die hij doorbracht in de Amsterdamse gevangenis, is vlak na de oorlog vastgelegd in een boek geschreven door zijn vrouw J.A. Ader-Appels, getiteld *Een Groninger pastorie in den Storm*, dat in 1946 verscheen. Het boek heeft vele oplagen gekend en is nog steeds te koop in de boekhandel. Zijn vrouw bleef na met een kind van drie jaar en een baby, die hij nooit heeft gezien.

Bas Ader was overal in den lande bekend vanwege zijn fietstocht naar Palestina, die hij maakte na zijn theologiestudie. Hij hield van avontuur, van reizen en de wereld ontdekken. Per fiets was dat het goedkoopst. Hoewel primair een avontuur, lijkt het erop dat de reis tevens als een soort pelgrimagede naar het Heilige Land gezien kon worden.

Hij vertrok op 5 juni 1936 met zijn fiets met drie versnellingen en trommelremmen uit Amsterdam en fietste via Lochem, Noord-Duitsland, Praag, Wenen, Budapest, Boekarest, Istanbul, Turkije, Syrië en Libanon naar Jeruzalem. Daarna ging het verder naar Caïro en per vrachtboot naar Griekenland en Italië. Ten slotte reisde hij met de trein via Frankrijk terug naar huis waar hij op 20 november van dat jaar aankwam.

Hij stelde er een eer in de f 1000, die deze reis van een half jaar heeft gekost, later door lezingen te houden, terug te verdienen, hetgeen hem ook gelukt is. Eind 1986 kreeg Ds. Siebe Hiemstra een beroep uit de gemeente 'Beerta-Nieuw Beerta-Nieuwe Schans en Finsterwolde' waar hij in 1996 werd bevestigd. Ds. Hiemstra bezet momenteel samen met zijn vrouw Monica Schwarz een predikantsplaats in de hervormde Ichthuskerk te Voorthuizen.

Als predikant in 'de gemeente van ds. Ader', had hij veel gehoord over de fietstocht in 1936. Meermalen had hij oudere gemeenteleden horen vertellen over zijn reisverhaal-met-lichtbeelden. Toen Hiemstra moest nadenken over de invulling van een drie maanden durend studieverlof haakte zich een plan vast in zijn hoofd. Hij wilde die 'krankzinnige onderneming' 60 jaar later nog eens herhalen, nu als een pelgrimsreis naar Jeruzalem. Ongeveer 5000 km in drie maanden. Moest kunnen! Van Erik Ader, de zoon van ds. Ader mocht hij de brieven inzien die Ader tijdens zijn fietstocht in 1936 schreef aan zijn vrouw. Daaruit was zijn route globaal te destilleren.

Grotendeels werd dezelfde route gekozen, alleen maakte Hiemstra een omweg via Polen, langs Auschwitz als eerbetoon aan Ader vanwege zijn hulp aan Joden in de oorlog. Voorts bleek het niet mogelijk door Libanon naar Israël te reizen. Hij fietste dus via Syrië en Jordanië naar Jeruzalem.

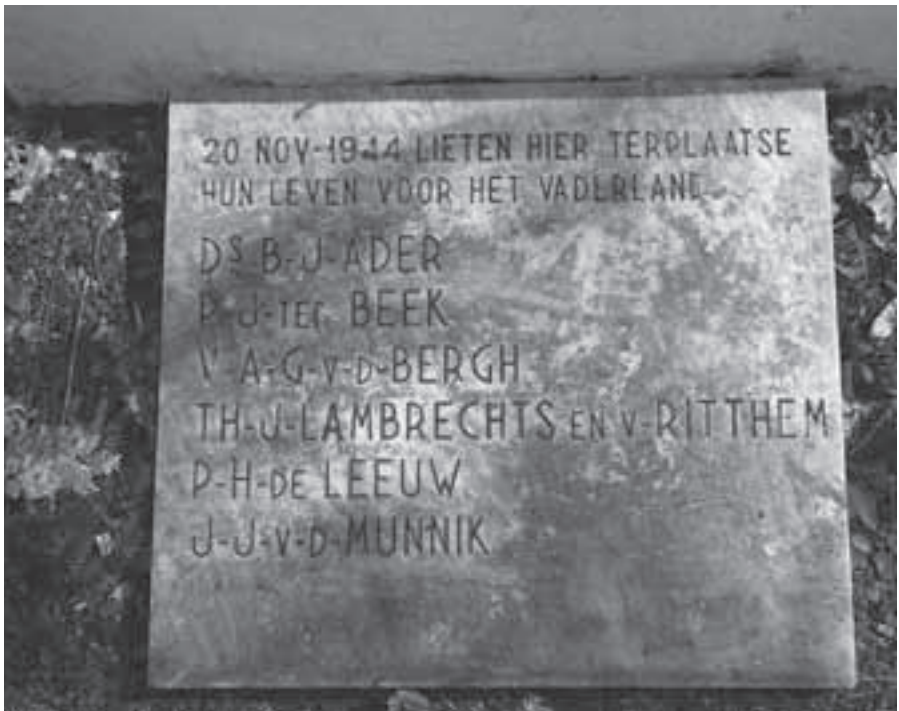
Via de telefoon was er vrijwel dagelijks contact mogelijk met thuis. In 1936 moest dat met (poste-restante) brieven. Mevrouw Ader-Appels schrijft hierover: *Na Constantinopel hoorde ik ruim drie weken niets meer van hem, terwijl*

de postverbindingen, ook door de lucht, over de heele wereld zóó goed waren. Ader had een stevige 'opa-fiets' met drie versnellingen. Ds. Hiemstra had een Batavus-Apache met 3x7 versnellingen. Ook de assessoires zoals fietstassen, regenkleding en fietsbroek waren inmiddels sterk verbeterd. Evenals de wegen! Ader schrijft:

Je vraagt in je brief of ik een ongelukje gehad heb. Nee, dat niet, hoor. De rem is eenvoudig onklaar geraakt, wat kan gebeuren, en de spaken zijn door de belasting en de kuile in den weg gebroken. Maar dat zal me voortaan wel bespaard blijven, want 'k heb nu moterspaken in m'n achterwiel (Budapest 28 juni 1936).

En alle lof voor m'n fiets. Prachtkar. Leve de drie versnellingen. Steile bergen kom ik nog altijd met een gangetje van tien K.M. per uur op. 'k Hoef maar zelden te duwen. En de trommelremmen zijn het beste wat 'k op dat gebied ken! Dat zaakje is safe hoor! (Sibiu 8 juli 1936).

Verder had ds. Hiemstra voldoende financiën. Ader had nog geen werk en moest regelmatig zijn (werkende) vrouw smeken om weer wat geld (in

Namen van de zes geëxecuteerden op 20.11.1944

beperkte mate van sponsors) over te maken.

Voorts was de sociale en politieke situatie in veel landen later behoorlijk verbeterd. Langs de hele route had de bevolking het in 1936 veel armoediger. Ader fietste door Duitsland waar in januari 1933 Hitler aan de macht was gekomen. In de zomer van 1936 vonden de Olympische Spelen plaats in Berlijn. De staat Israël bestond nog niet en in het Brits mandaatgebied (Palestina) was het erg onrustig.

Net als Ader kreeg Hiemstra onderweg met ziekte te kampen. Zo kreeg Ader onderweg tyfus. Hiemstra werd ziek met hoge koorts, vermoedelijk voedselvergiftiging, en overleefde te nauwernood een gevaarlijke valpartij.

Halverwege zijn fietstocht, op 25 september 1936, was Ader één jaar getrouwd; halverwege Hiemstra's pelgrimage, op 22 juni 1996, was Hiemstra tien jaar getrouwd.

Ader was van plan later een boek te schrijven over de reis. Daarvoor maakte hij onderweg veel aantekeningen. Het boek is er echter niet van gekomen en de aantekeningen zijn verdwenen toen in de oorlog de pastorie werd leeggehaald door de Duitsers. Ader verwees in zijn brieven tijdens de reis regelmatig naar die aantekeningen.

Daarom is belangrijk dat 60 jaar na dato er toch nog iets van Aders ervaringen tijdens die reis in boekvorm is verschenen. Hiemstra verwijst in zijn boek veelvuldig naar de brieven die Ader tijdens zijn reis aan zijn vrouw schreef. Samen met het boek dat de vrouw van Ader in 1946 schreef krijgen we een completer beeld van de persoon ds. Ader. Tijdens zijn gevangenschap slaagde men erin brieven van Ader aan zijn vrouw en vice versa de gevangenis uit en in te smokkelen.

Ds. Ader kon worden opgepakt doordat hij was verraden door een politieman, die Ader's vertrouwen had weten te winnen. Deze bleek in het geheim voor de N.S.B. te werken. Na een paar weken en nadat Ader hem alles verteld had, heeft hij hem verraden en hem aan de S.D. uitgeleverd voor wat shag en de belofte op promotie. Deze politieman speelde zijn rol zo goed dat hij zich zelfs ook quasi liet arresteren.

Het blijkt dat Ader honderden Joden en andere onderduikers aan een onderduikadres heeft geholpen. Hij en zijn vrouw gaven onder grote druk en pijniging slechts namen van onderduikers en contacten prijs van personen die opgepakt waren, waarvan ze wisten dat ze op transport naar concentratiekampen waren gezet. Toen zijn vrouw gevraagd was met wie ds. Ader regelmatig contacten onderhield, noemde zij slechts de namen van kerkenraadsleden, dit natuurlijk uit hoofde van zijn functie als predikant. Zij stelde de bewuste kerkenraadsleden

hiervan in kennis; die hadden daar geen probleem mee; ‘laat ze maar langskomen’.

Daar waar bewezen was dat ze joden hadden geholpen hield men vast puur uit christelijke naastenliefde gehandeld te hebben. Ader dacht zelf dat hij vanuit Amsterdam naar Vught zou worden verplaatst en dat de kans bestond dat spoedig de oorlog afgelopen zou zijn omdat de geallieerden aan het oprukken waren. Het feit dat hij juist naar de bossen van Rhenen afgevoerd was om gefusilleerd te worden had te maken met het feit dat zijn naam met een A begon, vóór in het alfabet, toen men mensen selecteerde om als afschrikvoorbeeld te laten executeren.

Het boek van mevrouw Ader-Appels geeft een goed beeld van de situatie aan het einde van de tweede wereldoorlog en hoe het er aan toe ging bij de schuiladressen van onderduikers en de spanningen en gevaren die daarmee gepaard gingen.

Dat alles in een kleine dorpsgemeenschap met mensen die uit puur christelijke bewogenheid en naastenliefde handelden of gewoon geloofden zich te moeten verzetten tegen een situatie die in hun ogen niet kon.

Haarscherp zet zij in haar boek de karakters neer van leden van de Grüne Polizei en diegenen die met de Duitsers heulden, zoals overtuigde N.S.B.-ers, die aan huiszoekingen deelnamen of de pastorie lieten ontruimen.

Voorts het dilemma wat mee te nemen als je meegevoerd wordt of als je huis ontruimd wordt. Wat is je het meest dierbaar naast geld en sieraden (als je die al veilig kon stellen)?

Johanna Adriana Ader-Appels zette na de oorlog als evangeliste de werkzaamheden van ds. Ader te Nieuw Beerta en omgeving voort. In Drieborg, even ten noorden van Nieuw Beerta, werd in 1950 een oecumenisch gemeenschapshuis gesticht met het Ds. Aderfonds. Voor een deel bedoeld om gesprekken tussen Nederlanders en Duitsers mogelijk te maken na de verschrikkelijke gebeur-

Mevr. J. Ader-Appels (overl. 1994), schrijfster van het boek 'Een Groninger pastorie in den storm'

EEN GRONINGER PASTORIE IN DEN STORM

J·A·ADER-APPELS

Omslag van de tweede druk van het boek dat mevr. J. Ader-Appels vlak na de oorlog schreef over de periode waarin zij achterbleef in de pastorie te Nieuw Beerta tijdens de gevangenschap van haar man Ds. Ader

tenissen van de bezettingsjaren. Belangrijk waren de opbrengsten van het boek, dat mevrouw Ader schreef over die oorlogsjaren, die haar man het leven kostten: ‘ Een Groninger pastorie in de storm’. Ze is blijven wonen in het huis met de zaal die ze had laten bouwen, toen er in Nieuw Beerta een nieuwe predikant kwam. Ze heeft veel werk verzet: lezingen, zondagsschool, vrouwenvereniging, catechese, pastoraat en zelfs kerkdiensten. Ze kreeg na de oorlog het Verzetshedenkingskruis. Op 31 juli 1994 is ze overleden, 88 jaar oud. Ze werd begraven op de begraafplaats achter hun kerk in Nieuw Beerta.

Bronnen

Ader - Appels, J.A., *Een Groninger pastorie in den storm*. Amsterdam, Kircher 1946, met vele latere herdrukken.

Hiemstra, Siebe H., en Monica Schwarz, *Pelgrim naar Jeruzalem – Dominee op de fiets in 1936 en 1996*. Baarn 1997

Mulder, Marten, een artikel in *Dood in Nederland – Dienaars van het Woord en dienaars van mensen* (www.dodenakkers.nl).

OUDE RHENEN

ZESENTWINTIGSTE JAARGANG

SEPTEMBER 2007

NO. 3

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : W.H. Strous, Bruine Engseweg 25,
3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester : L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen
Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR : H.B. Gieszen ing., Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279
dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website: : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Op de omslag het oudst bekende zegel van de stad Rhenen uit mei 1258, aanwezig in het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde - Balije van Utrecht 1200-1811, inv. nr. 1440, doorsnede 7½ cm.

Randschrift: SIGILUM . BURGENSIIUM . DE . RENE

Aan dit zegel ontleent de gemeente Rhenen haar claim op (tenminste) 750 jaar stadsrechten in 2008.

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zesentwintigste jaargang

september 2007

no. 3

Inhoudsopgave

Het contract betreffende de bouw van het Koningshuis <i>H.P. Deys</i>	blz. 5
Jan Hendrik van Eck, organist van de Cunerakerk, dirigent van Euphonia te Rhenen. Tevens directeur van de muziekschool Ars Musica te Veenendaal en muziekpedagoog in Zuid-Afrika <i>Ben van Laar</i>	blz. 9
Mietje Baars <i>Emile V. van der Spek</i>	blz. 33
Zwemmen in Rhenen <i>Hens Dekker</i>	blz. 35

Het contract betreffende de bouw van het Koningshuis.

H.P. Deys

Wij weten dat rond 1630 in Rhenen het zomerpaleis voor Frederik V van de Palts werd gebouwd. Het is absoluut zeker dat dit zogenaamde Koningshuis er gestaan heeft, maar over de bouw is heel weinig bekend, ook is er (nog) weinig onderzoek naar gedaan. In het Rhenens oud archief bijvoorbeeld is nergens ook maar iets te vinden over de bouwactiviteiten, die toch voor dit stadje van immens belang moeten zijn geweest. Het stadsbestuur had immers reeds begin januari 1629 ingestemd met het verzoek van de koning om een kwart van de kosten van de ‘reparatie’ van het vervallen convent voor haar rekening te nemen, ‘ter wijlen verhoopt wordt datt de residentie van zijn hoochgemelte Majesteit zal strecken tot nering ende welvaert vande borgers deser stede ende de reparatie metten eersten doen vorderen ten eijnde zijn Majesteit des teerder mach comen’. Frederik had namelijk in januari aangekondigd, dat hij ‘binnen drie of vier weken’ naar Rhenen zou komen, om daar de ‘jacht te exerceren’.

In de notulen van de Staten van Utrecht treffen wij op 14 april het verzoek aan van Frederik om het Agnietenconvent aan te mogen kopen om het ‘vertimmeren ten behoeve van zijn eigen verblijf aldaar’. De Staten gingen op 13 mei accoord met dit verzoek, waarbij onder meer bepaald werd dat de prins van Oranje (Frederik Hendrik) hierin, zoals vanouds, zou mogen blijven logeren. De geschatte waarde van 10.000 ponden behoefde niet te worden betaald, tenzij de koning of zijn erfgenamen het convent, de kerk en de boerderij weer zouden verkopen. In dat geval moest het bedrag aan de Staten worden betaald, zonder aftrek van de kosten van eventueel verrichte verbouwingen, vertimmeringen, reparaties of uitbreidingen. Ook moest er voor de drie conventualen (nonnen) die er nog steeds verbleven, evenals voor de predikant die er woonde, een passende oplossing gevonden worden. Deze eis is door de koning afgekocht, met welk geld het stadsbestuur voor passende woonruimtes heeft gezorgd. Na bestudering van het concept-koopcontract zag de prins van Oranje zelf af van zijn gewoonterecht in het (voormalig) convent te mogen logeren, zodat dit beding is komen te vervallen.

De prins van Oranje, stadhouder Frederik Hendrik, had op 11 mei het beleg voor ‘s Hertogenbosch geslagen. We moeten ons realiseren, dat we toen nog dik in de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog zaten en in het begin van de Dertigjarige Oorlog van onze oosterburen. Het beleg van ‘s Hertogenbosch was een indruk-

wekkende gebeurtenis van landelijk en misschien wel van internationaal belang. Koning Frederik van de Palts heeft er zelfs een bezoek gebracht, en wel op 25 juni, waarbij hij persoonlijk door zijn neef Frederik Hendrik door de loopgraven werd rondgeleid.

Frederik bevond zich in augustus in Rhenen, vermoedelijk om de bouw van zijn paleis voor te bereiden. In deze periode vielen de in Spaanse dienst strijdende graaf Hendrik van den Bergh en de bevelhebber van de Keizerlijke troepen Raimondo Montecuculi de Veluwe binnen. Doel van deze inval was om de troepen van Frederik Hendrik, die 's Hertogenbosch belegerden, daarvan weg te lokken. Frederik week uit naar het veiliger zijnde Culemborg, waar hij door Floris van Palland gastvrij werd ontvangen. Op 19 augustus werd Wezel door Staatse troepen bij verrassing ingenomen. Het was een sterke stad waarin zich alle legervoorraden van de vijand bevonden, en als gevolg van dit verlies waren de Spaanse en Keizerlijke troepen genoodzaakt weer uit de Veluwe weg te trekken. Koning Frederik kon weer veilig in Rhenen verblijven.

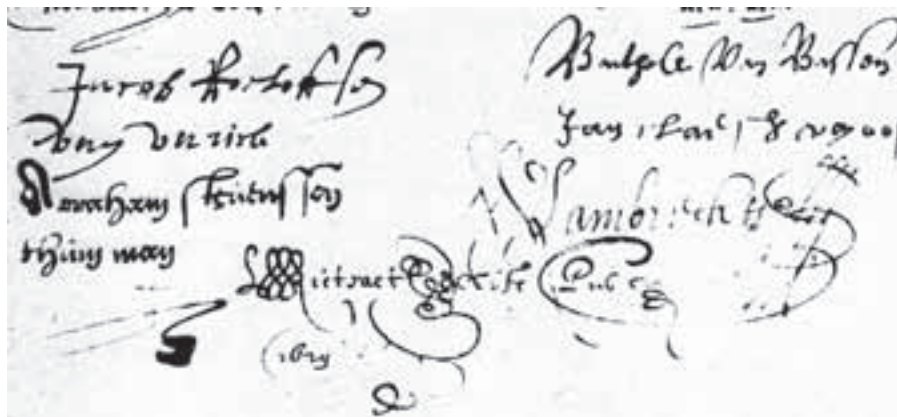
Intussen werd op 4 juni 1629 het contract aangaande de bouw van het Koningshuis ondertekend. Het is hieronder letterlijk weergegeven, en het houdt in dat Jacop Roeloffs van Varick (als aannemer) verklaart ten behoeve van de koning van Bohemen de omschreven werkzaamheden te zullen uitvoeren. Namens de koning ondertekenden, in aanwezigheid van twee getuigen, Bartholomeus van Bassen (de architect) en de burger Jan Claessen van Oosten. De notaris was L. Rietraet

Begin juni bevond de koninklijke familie zich weer in Rhenen. De koninklijke keldermeester had ten behoeve van de familie in het Duitse Huis een half okshoofd wijn en een ton bier ingeslagen, maar de pachters van de accijns wensden hierover de accijnzen te innen. Omdat de koning in de gehele Verenigde Nederlanden vrijgesteld was van het betalen van accijnzen, werden de pachters namens de Staten van Utrecht aangezegd, de keldermeester met rust te laten. Eenzelfde geval trof in november 'onze' aannemer Jacob Roeloffs van Varick, die aan alle arbeiders, die aan het werk waren aan de 'huijsing' van de koning, dagelijks een hoeveelheid bier verschafte. De Gedeputeerde Staten beslisten dat Jacob Roeloffs wel degelijk accijns verschuldigd was op bier, verstrekt aan wat voor werklieden, arbeiders of leveranciers dan ook. In december verzoekt Frederik van de Palts om vrijgesteld te worden van accijns op het vlees, dat door de Rhenense vleeshouwers was geleverd ten tijde van zijn verblijf in Rhenen, en daarna ook in zijn nieuwe 'hoff' zal worden geleverd, ook ten aanzien van de metselaars, timmerlieden en arbeiders van het genoemde 'hoff', voor zover dit het bier aangaat dat door de keldermeester werd overhandigd aan Jacob Roeloffs. Hierover wensten de Staten eerst nog overleg te plegen met de magistraat van Rhenen.

Zo zien we dat er in de archieven toch wel het een en ander met betrekking tot de bouw van het Koningshuis, zoals we dat nu noemen, is vastgelegd. Het is helaas niet veel, want waar kwam al het bouw materiaal vandaan, wie waren de beeldhouwers die de fraaie versieringen hebben aangebracht? Er resten nog veel meer vragen. Maar het contract is er, hoe simpel de bewoordingen ervan dan ook mogen luiden.

Contract tusschen Syne Ma.t. van Bohemen ende Jacop Roelofsen van Varick

Barthelmaeus van Bassen, ende Jan Claessen van Oosten burgers ende inwoonders van Sgravenhage beijden vuyten naeme ende als last hebbende van Sijne Con: Ma.t. van Bohemen bekennen midts desen aenbestedt ende Jacop Roeloffsen van Varick mr. metselaer woenende tot Rhenen bekendt aengenomen te hebben voor hoochgemelte Sijne Ma.t. te maecken seeckere metselrij -wercken aen het oude clooster tot Rhenen, daertoe hij de materialen dije aen t selve clooster noch bevonden sullen worden zoo vele deselve bruijckbaer sullen sijn, sal emploijeren, ende de voordere materialen van steen ende calck sal den aennemer gehouden sijn opt werck te leveren, te weeten elck duijsent moppen tot negen guldens ende elck hoet calcks voor ses gl. mede opt werck te leveren, ende off het Sijne Ma.t. geliefde de vursz. materialen selfs te laeten coopen ende opt vursz. werck te leveren, sal tselve staen tot Sijne Ma.ts keuse optie ende geliefte. Ende zoo wanneer tvursz. werck soo verre gemaect ende geavanceert sal zijn dat hoochgem.^{te} Sijne Ma.t. daermede genouchsaem gedient zal wesen, soo sullen ten wedersijden genomen worden twee mannen, dewelcke zulcke wercken sijn versatende, dije deselve sullen visiteren, ende priseren, ende zal dijenvolgende de betalinghe vande vursz. metselrijwercken in conformite vande vursz. prisatie geschieden; Ende zal den

De handtekeningen onder het contract

Aennemer [tinnecken?] vande vursz. wercken soo ende gelijk hem deselve aengewesen sullen worden opt spoedichsten moeten voorderen ende volbrengen ende alle mogelijk debuoir daer toe aenwenden.

Aldus gedaen ende gepasseert ten woonhuijse mijns notaris in S'gravenhage opten vierden Junij xvj^c negenentwintich ter presentie van Wouter Lambrechts Clercq, ende Abraham Stevenssen tuijnman als getuijgen hiertoe gerequireert dije dese mette vursz. partijen ende mij notaris hebben ondergeteekent.

Jacob Roeloffsen van Varick
Barthole van Bassen
Abraham Stevenssen thuujman
Jan Claess van Oosten
W. Lambrechts
L. Rietraet Pub (notaris)
1629

Bronnen

Notarieel Archief Den Haag, inv. fiche 29, document 199 re/ve. 1629.

Commelyn, I., *Frederick Hendrick van Nassauw Prince van Orangien, Zyn Leven en Bedryf*, Utrecht, 1652.

Jan Hendrik van Eck, organist van de Cunerakerk,
dirigent van Euphonia te Rhenen.
Tevens directeur van de muziekschool Ars Musica
te Veenendaal en muziekpedagoog in Zuid-Afrika.

Ben van Laar

Met * bijdragen van J.A. van Laar, musicus en muziekjournalist.

Jan Hendrik van Eck komt op 1 april 1909 te Rumpt in de Betuwe ter wereld, als telg uit een muzikale familie. Zijn broer Herman wordt organist en muziekleraar, emigreert later naar Somerset-Strand in de Kaapprovincie in Zuid-Afrika. Zijn zus Lily is zeer kunstzinnig en groeit uit tot een voortreffelijke zangeres. Ook Henk is erg muzikaal en leert al jong orgelspelen. De kerk in Rumpt heeft een prachtig Naber-orgel uit 1842 en dat is een inspiratiebron voor de jonge Henk. Op veertienjarige leeftijd is hij al organist in de Grote kerk te Asperen.

Hoewel hij zijn hele leven aan het Betuwse dorp en landschap verknocht blijft ("the loveliest place on earth," schrijft hij later), kan hij in het stille dorp aan de Linge niet volledig tot ontplooiing komen. Henk volgt muzieklessen bij Theodore Breys in Gorinchem en later bij Jan Felderhof, Carol van der Linde, Guillaume Hesse en Jan Zwart in Amsterdam.

Al spoedig wordt hij, samen met Feike Asma, één van de radio-organisten die op het beroemde Jan Zwartorgel concernerden, het orgel dat nu in de Eusebiuskerk in Arnhem te bewonderen is.

* Je kunt Van Eck niet tot de traditionele Jan Zwartnavolgers rekenen. Hij is breder georiënteerd. Alleen al zijn bemoeienis met de lijdensmuziek van Bach en zijn eigen manier van componeren bewijzen dit. Ook de programmering die hij op de muziekschool toepast, is alles behalve post-zwartiaans. Als je een associatieve lijn wilt trekken vanuit Jan Zwart, dan zal die meer in de richting van Cor Kee lopen (ook een eigenzinnige Zwartleerling) dan naar Feike Asma en zijn epigonen.

In 1932 volgt zijn benoeming tot organist van de Cunerakerk. Op 9 maart 1933 verhuist Henk naar Rhenen, om zijn intrek te nemen in pension Beukenhof, op de splitsing van de Nieuwe en Oude Veenendaalseweg. Al na ruim zes maanden, op 27 november 1933, vertrekt hij naar Veenendaal. Een jaar later, op 8 augustus 1934, trouwt hij in Herwijnen met Eelke van der Bijl, geboren op 5 oktober 1911

Huwelijk van Henk en Eelke in 1934 (Coll. mevr. A. v. Honk-Hekman)

Jan Arie (Jan) op 3 december 1939 en overleden op 28 maart 2006, Gerdina Hendrika (Dini) op 21 december 1942, Arjanne Elze (Arja) op 9 april 1947. Uit het tweede huwelijk, in 1954, met Anna Maria Joubert is Isabeau Elizabeth geboren, op 11 oktober 1955. Anna heeft uit haar eerste huwelijk een dochtertje Daniela, geboren op 27 december 1949. De kinderen hebben de muzikale gave van hun vader geërfd en sommigen raken beroepsmatig bij de muziek betrokken.

Henk, Eelke, met Beppie voor hun huis op Hoofdstraat 30 in Veenendaal (Coll. mevr. G.B. Beernaert-van Eck)

te Herwijnen, overleden op 12 september 1999. Het paar gaat wonen in Veenendaal, Hoofdstraat 30, naast het gemeentehuis.

Zij krijgen vijf kinderen, die allen in Nederland worden geboren. Gijsberta Dirkje (Beppie) op 1 oktober 1936, Dirkje Johanna (Ditta) op 28 mei 1938,

Het gezin Van Eck verhuist op 18 oktober 1939 naar Kerkewijk 159, schuin tegenover de gasfabriek. Hier geeft hij onder meer orgel- en pianoles, solozang en koorzang. Verder is hij dirigent van diverse koren, onder andere in Rhenen, Amerongen, Elst. In Veenendaal en Rhenen leidt hij ook een knapenkoor.

Organist in de Cunerakerk.

In 1932 benoemt het college van kerkvoogden Henk van Eck tot organist van het Leichel-orgel in de Cunerakerk, als opvolger van Abraham Cornelis Moinat. Moinat is zijn leraar Klimmerboom in 1882 als organist opgevolgd. De zeer begaafde Moinat geeft vele inwoners van Rhenen viool-, cello-, piano- en orgellessen en is ook dirigent van muziekvereniging Ons Genoegen. Hij overlijdt op 29 januari 1929.

Henk is zeer vereerd met de aangeboden functie. Het voorgestelde salaris van 300 gulden per jaar is echter nog even een punt van discussie. Henk wil graag 400 gulden, omdat hij in Rhenen in pensioen moet en ook nog sollicitaties heeft lopen in zijn woonplaats Rumpst en in Zaltbommel, waar hij geen pensioenkosten hoeft te maken. De kerkvoogden gaan waarschijnlijk overstag, want Henk wordt aangenomen. Maar al spoedig daarna begint het drama voor de getalenteerde organist. Op 3 september 1934 breekt er brand uit. Het dak van de kerk brandt af en het Leichel-orgel uit 1900 wordt zwaar beschadigd. Firma J. de Koff & Zoon te Utrecht repareert het orgel in 1935. Ook de kerk is buiten gebruik. De kerkdiensten verhuizen naar de garage van Jan van der Horst aan de Herenstraat (tegenover de Muntstraat, nu Scapino) en daarna, in 1938, naar gebouw Irene, waarvoor de eerste steen wordt gelegd op 8 juni 1937 door Jacomina Elizabeth en Arnolda Rijkland van Voorthuysen.

In 1936 stort de noordoostelijke pilaar in en het orgel, dat net is gerestaureerd, wordt weer beschadigd. Nu voert de firma Sanders uit Utrecht de reparatie uit. Als in 1939 de kerk en het orgel weer voor de eredienst gebruikt kunnen worden, pakken zich opnieuw donkere wolken boven de Cunerakerk samen. De oorlog breekt uit en kerk en orgel worden weer getroffen. Gebouw Irene blijft voorlopig het toevluchtsoord van de hervormde gemeente. Hierin staat een orgel uit 1840 van orgelbouwer Jan van Gelder. Dit orgel wordt in 1957 te koop aangeboden. De NPB te Bennekom doet een bod van 2000 gulden. Men wordt het kennelijk eens, want sindsdien staat het orgel daar.

In het midden van 1944 verwacht men de kerk en het orgel, dat tevens van drie naar vier manualen is uitgebreid, aan het einde van het jaar weer in gebruik te kunnen nemen. Van Eck is erg enthousiast over zijn instrument, zoals hij laat blijken in het blad *Ons Kerkorgel*:

Wij mogen onze lezers verklappen dat ons Cunera-orgel één van de grootste orgels in Nederland wordt en één van de zeer weinige vierklavier instrumenten. Het is geen wonder dat wij de voltooiing van onze kerk met spanning en ongeduld tegemoet zien. Maar dit wachten behoeft niet lang meer te duren.

Hoe anders zal het lopen.

Henk verzoekt het college van kerkvoogden de *Johannes Passion* met zijn Christelijke Zangvereniging Euphonia te mogen uitvoeren in de Cunerakerk. Het college vindt deze muziek echter niet geschikt voor een godshuis. Henk schrijft nog een ontroerend "smeekschrift" om het college tot andere gedachten te brengen. Zonder resultaat. Pas in 1960 wordt voor de eerste keer toestemming gegeven. Maar toestemming of geen toestemming: voor Van Eck gaat het hoe dan ook niet door. In de herfst van 1944, door de slag om Arnhem, wordt Rhenen voor de tweede keer geëvacueerd.

Hoogezacht College,

Gedrongen door het Woord van onzen Heiland, en door een diep gevoel van teleurstelling, heeft onderteekenaar deses de vrijheid genomen het volgende onder Uwe hooggeëerde belangstelling te brengen.

Bij de werkzaamheden in Uwe Gemeente als organist en koördirigent, mocht ik worden geleid door de vurige hoop, op mijn terrein iets te kunnen doen tot de opbouw van Gods Koninkrijk in die Gemeente en naar het woord der Heilige Schrift: "Doe het werk van een evangelist", mij te bejveren in de beoefening van de lijdensmuziek van den streng protestantsche meester Johan Sebastiaan Bach.

Een ieder toch, die met Bach's scheppingen in nauwe aanraking komt, wordt ten secrete bepaald bij de ware betekenis van Christus' verlossingswerk.

Uw College zal zonder twijfel met mij van meening zijn, dat hij, die met Gods woord, ook langs deszen weg te doen krjgt, dat woord slechts voor eigen rekening zal verachten of wel aannemen, Daarom kan er toch ook geen twijfel bestaan ten aanzien van de groote taak, die de kerk en hare diensaren te dien opzichte hebben.

Het ziemt ondergeteekende tot groote droefheid, dat Uw college van meening was, het kerkgebouw voor dit deel van Evangelisatie-arbeid, op een Werkdag te verrichten, niet te moeten afstaan.

In de gang van zaken kan ondergeteekende berwaarlijk een vingerwijking Gods zien, om dit werk nu naar mismoedigd naar te leggen, zangelen hij is versterkt in de overtuiging, dat hij bij het lijdën en sterfen van zijnen Heere JULIUS door dese arbeid dageljkch meer en meer wordt bepaald.

Het gebou "Irene" is voor het uitvoeren van de Johannes Passien nu eenmaal te klein.

Hij richt zich daarom tot Uw College met het bescheiden, doch dringend verzoek, dese zaak ook in boven omschreven licht te bezien, naar het gebod van Christus: "Verkondigt den dood des Heeren totdat Hij komt", en dat moge leiden tot een harmonizing van Uw besluit.

Met de meeste hoogachting,

Uw dienstwillige

J. H. v. Eck.

Organist,

dirigent der Chr.Zangver."Euphonia".

Het "smeeschrift" van Henk van Eck aan het college van kerkvoogden van de N. H. kerk in Rhenen. (Archief Hervormde Gemeente Rhenen, in bewerking)

En alsof dat niet genoeg is, wordt net voor de bevrijding op 24 april 1945 de toren door de geallieerden zwaar gebombardeerd en het net gerestaureerde Leichel-orgel volledig verwoest.

(De restanten van dit orgel worden opgeslagen bij de firma Sanders in Utrecht, die het kleine orgel uit gebouw Irene in 1949 verplaatst naar de Cunerakerk. Waar de restanten gebleven zijn is niet bekend. Wel is een deel van het kleine pijpwerk verkocht aan inwoners van Rhenen, om aan geld te komen voor het nieuwe orgel.

Wie weet hoeveel mensen zo'n –emotioneel– kostbaar bezit in huis hebben? Het nieuwe instrument, een neobarok-orgel van de firma Van Vulpen, wordt in 1957 in gebruik genomen. (Het is dan nog niet helemaal af: er wordt ruimte opengehouden voor een borstwerk en voor enkele karakteristieke stemmen elders in het orgel. In 1980 worden die onderdelen ingevuld. Pas dan is het orgel voltooid.)

Op 8 januari 1946 schrijft Henk van Eck aan de kerkvoogdij:

Het gebeurde in de kerk heeft me zodanig geschokt dat me de moed ontbreekt langer te spelen terwijl het me eveneens aan moed ontbrak om te bedanken. Ik speel nu 12 jaar in Rhenen en heb pas een goed jaar in de Cunerakerk gespeeld.

Hij refereert in deze brief aan zijn voorstel een deel van het beschadigde orgel uit de Cunerakerk op te bouwen in gebouw Irene, iets wat volgens hem zonder bezwaar kan worden gerealiseerd. Hij schrijft: *Heus mijnheer Kruidenier, als er een goed orgel stond zou ik komen, al was 't op mijn kieeën, maar nu, zonder uitzicht (?) op verbetering dacht ik het er maar bij neer te leggen.*

Hierbij blijkt hoe gedesillusionieerd hij is. Op 6 februari 1946 probeert hij tijdelijk op non-actief te worden gesteld, totdat het orgel in de Cunerakerk is hersteld. Hij geeft ook een leeftijdsgrens aan van vijftig jaar. Tot 1959 wil hij dus wel wachten.

Zijn dochter Beppie zal later verklaren, hoe deze gebeurtenissen hem erg aangripen en tot het besluit brengen om te emigreren.

*Werkzaamheden aan het orgel in oorlogstijd
(Coll. mev. G.D. Beernaert-van Eck)*

*Gebouw Irene met het orgel en koster Henderik van den Berg, de vader van Evert
(Coll. J. Zeilmaker)*

In april 1947 vertrekt het gezin naar Zuid-Afrika, een nieuwe toekomst tegemoet. In die tijd vertrekken meer Nederlandse musici naar Zuid-Afrika – zoals Wim Zorgman, Karel Borgers, Henk Temmingh, Arthur Wegelin en Gradus Wendt.

Onderstaand gedicht getiteld *Rhenen* stuurt de dichter en prozaschrijver Jan H. de Groot aan Van Eck. Of het persoonlijk voor Van Eck geschreven is, kan niet worden achterhaald. De Groot, die tot 1938 redactiesecretaris is van het maandblad voor jongeren *Het Korenland*, stuurt het vanaf zijn werkadres in Amsterdam. De datum is niet bekend, maar het moet tussen 1932 en 1938 zijn geweest.

* Het blijft onduidelijk, hoe vaak Henk van Eck in de Cunerakerk tijdens de erediensten is te horen. Hij functioneert er maar een jaar daadwerkelijk als organist. Maar je kunt aannemen, dat hij ook in gebouw Irene als kerkmusicus de aandacht trekt.

De orgelwerken die er nog van hem te vinden zijn – een *Voorspel bij Psalm 116* en de (uitgebreidere)

Inleiding en Fuga bij het Declamatorium op een Cuneralegende: Ick will mi gaen vertroosten

– laten een traditioneel doorwrochte, gedegen,

chromatisch aangelegde stijl zien. Van Eck is onder geen beding modern voor zijn tijd, maar hoe kijkt de kerkelijke gemeente tegen hem aan? Vergeleken met de Cunera-organisten die hem opvolgen is Van Eck, verrassend genoeg, vooruitstrevend te noemen. Hij legt de lat voortdurend hoog, strijdt voor de edele kunst van de kerkmuziek en wil die – in naam van de Allerhoogste – vakmanschappelijk dienen. Vermoedelijk zou de gemeente van nu hem veel te “moeilijk” vinden, lastig en te weinig op “het volk” gericht.

Van Eck wordt opgevolgd door de musicus Leo van Stempvoort, die in 1957 – in 2007 precies 50 jaar geleden – het nieuwe Van Vulpenorgel gaat bespelen. De gemeente kan – beter gezegd: kerkenraad en kerkvoogden

Rhenen.

Cunera toren.

Hiidena' gehveven kinderhanden,
Geschoolpte vleugelen van engelen,
Kerkklokken beginnen te bengelen
en singen ver over de lande
en de kleine huizen achter het vinkier
van mingschaes en verweerde wallen
en schepen in 't kwiksilver gevallen
van zon op 't blinkend dek van de rivier.
De jubel van God's glimlach, die vertrouwd
heenglydt en keert en koestert dese oud'
en stille zelfvervreemde singen.
De tyd is hier verschrikt voorby gezeld,
want toefde hy, dan ving het nacht geweld
een orgel aan een oude paale te singen.

Jan H. de Groot.

Van Eck

kunnen – zijn eenvoudige, smaakvolle spel op zeker moment niet meer volgen en de gevoelige natuur Leo van Stempvoort vertrekt in 1984, vanwege de niet aflatende kritiek. Hij wordt als hoofdorganist opgevolgd door zijn neef Bob van Stempvoort uit Veenendaal. Voor het eerst is er dan in de Cunerakerk – zeer bewust – voor een amateurorganist gekozen. Bob van Stempvoort speelt populair. Met makkelijk in het gehoor liggende wijsjes en grote grepen. Merkwaardig ver verwijderd van de kunst van Van Eck. Maar in zijn tijd zal het spel van Henk van Eck vooral zijn afgezet tegen dat van zijn voorganger, de mysterieuze organist Abraham Cornelis Moinat. Dat moet een vakkundig, zeer fijnbesnaard musicus zijn geweest, die uitermate effectief omging met de monumentale ruimte van de Cunerakerk en met de zwelkast van zijn Leichel-orgel. Als tenminste de (schaarse) berichten mogen worden geloofd. Na het tijdperk Moinat komt de kunst van Van Eck wellicht niet al te opzienbarend over.

De muziekschool Ars Musica.

In 1934 is Henk van Eck docent-eigenaar van de muziekschool Ars Musica te Veenendaal, die hij waarschijnlijk in die tijd zelf opricht.

Op 28 november 1935 is er in het gebouw Eltheto te Veenendaal een Openbare Voordrachtsoefening. Achttien leerlingen van Henk van Eck geven acte de présence.

De toegang is vijftientwintig cent en er mag niet worden gerookt. Eén van de leerlingen is Truus van Laar. Zij is nu – in 2007 – 97 jaar, woont in de Tollekamp en speelt nog regelmatig orgel. Samen met Catherina Ursinus vervangt zij Henk van Eck weleens op het orgel in gebouw Irene, waarvoor hij een schriftelijke reprimande krijgt van het college van kerkvoogden. Hij wordt geacht zelf te spelen.

Op 9 en 10 december 1936 volgen weer uitvoeringen in Eltheto door Van Ecks leerlingen. Het feit dat er twee avonden zijn, geeft aan dat er veel animo voor is. De entreprijs is nog steeds een kwartje, de programma's tien cent en men kan zelfs plaats bespreken voor een dubbeltje. Men wordt verzocht tijdens de uitvoering rustig te blijven. Die Veenendalers toch.

De 97-jarige mevrouw G.J. (Truus) van Laar aan haar harmonium.

„Ars Musica” - avonden
Serie van 6 muziekavonden
onder auspiciën van de muziekschool „Ars Musica”
Directie: Henk van Eck
DATA: Maandagen 19 en 26 Nov., 3 - 10 - 17 Dec. in „ELTHETO” te Veenendaal en 24 Dec. (kerkconcert) in de Oude Kerk van de Mark.
ABONNEMENTEN voor de zes concerten à 1,- vanaf heden te bestellen bij boekhandel HARDEVELD Looze kaarten in de week vóór elk concert à 1,- aan hetzelfde adres; en zo mogelijk aan de taal.
Plaatsbepreken: 11-12 uur op de uitvoeringsdata s/d taal
Leerlingen der muziekschool kunnen op vertoon van inschrijvingskaart loose kaarten in ontvangst nemen 10 dagen voor elke uitvoering bij boekhandel Hardeveld

Advertentie uit *De Vallei* van de zes muziekavonden in november en december 1945.

namelijk Gijsbert van Zanten. Op 31 december 1970 wordt deze Veenendaalse Muziekschool omgezet in de Stichting Veenendaalse Muziekschool. Van Zanten wordt directeur.

Dat Van Zanten – net als Van Eck – een ondernemend musicus is, blijkt wel uit zijn actieradius.

In 1945 leidt hij al het Veenendaals Meisjeskoor en een Knapenkoor. In 1950 staan ook het mannenkoor De Veenzangers en de Christelijke Oratorium Vereniging Veenendaal onder zijn leiding. Op 13 maart 1950 geven De Veenzangers een concert in Eltheto, waar onder andere de cantate *Ons Veenendaal* van H. Thijs ten gehore wordt gebracht. Op 30 juni 1951 wordt in het verenigingsgebouw aan de Eikenlaan de operette *Sprookjesmelodie* opgevoerd, waarvan de tekst geschreven is door

Veenendaals Meisjeskoor
Dir. GIJSBERT VAN ZANTEN
Gelegenheid tot aangifte
van Meisjes van 7-10 jaar voor de nieuwe onder-afdeling (IV.)
Aanmeldingen Vrijdagsmiddags van 4 1/2 - 5 1/2 uur in de U. L. O. school en LINDENLAAN 38 - TELEFOON 844
Ook voor het Knapenkoor
(Onderafdeling Werkgroep voor Muziek.)
Kunnen jongens van 7-12 jaar zich weer opgeven bij Leden van de werkgroep of LINDENLAAN 38.

Advertenties uit *De Vallei* van 1950 en 1951.

Waarschijnlijk in 1946 neemt Kor Dijkstra de muziekschool Ars Musica over.

In het dagblad *De Vallei* vinden we in 1950 diverse advertenties van de muziekschool onder directie van Kor Dijkstra. Er wordt les gegeven in onder meer piano, orgel, cello, mandoline, banjo, blokfluit en zang. Of de muziekschool later is opgeheven, is niet duidelijk.

Er is nòg een muziekschool in Veenendaal. Deze wordt geleid door een oudleerling van Henk van Eck,

namelijk Gijsbert van Zanten. Op 31 december 1970 wordt deze Veenendaalse Muziekschool omgezet in de Stichting Veenendaalse Muziekschool. Van Zanten wordt directeur.

Dat Van Zanten – net als Van Eck – een ondernemend musicus is, blijkt wel uit zijn actieradius.

In 1945 leidt hij al het Veenendaals Meisjeskoor en een Knapenkoor. In 1950 staan ook het mannenkoor De Veenzangers en de Christelijke Oratorium Vereniging Veenendaal onder zijn leiding. Op 13 maart 1950 geven De Veenzangers een concert in Eltheto, waar onder andere de cantate *Ons Veenendaal* van H. Thijs ten gehore wordt gebracht. Op 30 juni 1951 wordt in het verenigingsgebouw aan de Eikenlaan de operette *Sprookjesmelodie* opgevoerd, waarvan de tekst geschreven is door

mevrouw Bos-Swart en de muziek door de heer C. Verruijt jr. Er zijn over de honderd uitvoerenden en de leiding is in handen van Gijsbert van Zanten. Op 20 december 1950 voert de Christelijke Oratorium Vereniging

Het deskundigst adres
Voor Blokfluit les:
MUZIEKSCH. „ARS MUSICA.”
Dir. KOR DIJKSTRA

Veenendaal het *Weihnachts Oratorium* van Johann Sebastian Bach uit, met medewerking van het (professionele) Utrechts Stedelijk Orkest en de zeer gerenommeerde solisten Ankie van Wickevoort-Crommelin (sopraan), Annie Woud (alt), John van Kesteren (tenor) en Guus Hoekman (bas). Deze mensen, die thuis zijn op de grote podia en daar onder grote dirigenten optreden, stellen zich hier – te Veenendaal – onder de leiding van Gijsbert van Zanten.

* Henk van Eck had in 1933 een Chevrolet, bouwjaar 1928, gekocht bij garage De Rhoter. Op een dag in dat jaar reed hij in de Betuwe door de Marsch, toen er boven zijn hoofd een schijngewicht plaatsvond tussen drie Nederlandse jachtvliegtuigen. Twee van de jagers raakten elkaar waarschijnlijk, want zij stortten neer, waarbij alle vier inzittenden omkwamen. Van Eck, die het gevecht al rijdend met belangstelling volgde, belandde met zijn Chevrolet in de sloot.

Christelijke Gemengde Zangvereniging Euphonia.

Op 9 februari 1931 wordt de Christelijke Gemengde Zangvereniging Euphonia (Grieks voor “goed klinkend”, “welluidend”), opgericht door bakker Evert van den Berg, dominee Kijne en Henk van Eck, die een jaar later organist wordt van de Cunerakerk. Hun ideaal is een vereniging, die op hoog niveau oratoria kan zingen. Het repertoire omvat werken van Johann Sebastian Bach, Wolfgang Amadeus

Euphonia in 1932 of 1933 met Van Eck staande onder de K van Dierenpark. Rechts naast hem meester Van Os, uiterst rechts meester Van Loo. Derde van rechts Roel van Laar; twaalfde van rechts Albert van Laar; zittend tweede van links Truus van Laar en vijfde van links Janny van Laar (Coll. mevr. G.D. Beernaert-van Eck)

Mozart, Johannes Brahms en Felix Mendelssohn. De naam Euphonia is bedacht door ds. Kijne. Henk van Eck is de eerste dirigent. Er wordt gerepeteerd in de Normalschool aan de Koningstraat en later in gebouw Irene, dat gereedkomt in 1938.

* 1931 is, als jaar van oprichting van Euphonia, omstrepen. In het begin van de jaren dertig is Evert van den Berg bakkersgezel in Tiel. De afstand Rhenen-Tiel, en vice versa, wordt per fiets afgelegd. Het is bekend, dat Evert af en toe met Henk meefietst. Henk moet dan al organist in de Cunerakerk zijn en woont nog in Rumpt. Wellicht spreken ze bij deze

Euphonia half jaren dertig ter gelegenheid van het behalen van de eerste prijs bij een zangconcorso. Boven vlnr: Teke Esbra, J. de Leeuw, Nellesetijn, v. d. Grift, Hovestad, Evert v. d. Berg, Abraham Geerts, onbekend.

Dames staand vlnr: Greet Friezema, Truus Vervat (vrouw van Roel van Laar), Nel van Hees, onbekend, onbekend, Suus Esbra (vrouw van Busch), mevr. Hovestad, mevr. van Til, Maaike Verwey, Johanna van Os, Doortje Meijer (vrouw van Meijer de schilder), Gijsje de Kroon (vrouw van Hiensch V'daal), Fie Willenswaart (dochter v. d. dominee), dochter van Paul Schut, Berta de Kroon, To de Kruyf (naaischool), Lies Edel (vrouw van Cor Meijer), mevr. Temmink.

Zittend vlnr: Riek Vervat (vrouw van Gerrit van Viegen), onbekend, Cor Meijer, mevr. v. d. Grift (vrouw van bakker van de Grift), Kreeft (vader v. h. rusthuis), Henk van Eck, Eelke van Eck, C. van Loo (onderwijzer), A. Berkenpas (onderwijzer).

Zittend op de grond vlnr: Nel Puyk (dochter v. Chris Puyk v. d. Goedkope Winkel), Nel Schut, onbekend, mevr. Nellestijn, onbekend. (Coll. mevr. H.A.M. v. d. Vendel-Esbra)

De betekenis van dit tableau vivant is niet helemaal duidelijk. Wel is bekend, dat het heeft te maken met De Toekomst van Euphonia. Het koor is nog jong en staat pas onderaan de ladder, die het net begint te beklimmen. De wieg met het opschrift Dubbel Mannenkwartet duidt op de oprichting van dit herenensemble. De tekst, die hierbij werd uitgesproken, luidt: "Het Dubbel Mannenkwartet ligt sluimerend terneer", aldus mevrouw Van Viegen. Op de foto uit 1933, zittend op de voorgrond: vrn. een onbekende, Truus Vervat, Riek Vervat, Corrie van Hees. Daarachter: vrn. Sientje van Dolderen, Gijsje de Kroon, Suus Erbra en Berta de Kroon. (Coll. mevr. H. van Viegen-Vervat)

ontmoetingen over hun beider passie en vatten ze het plan op een oratoriumvereniging te beginnen. Aangezien Henk van Eck pas in 1932 zijn aanstelling als organist zal krijgen, moet ook de oprichting in of na 1932 worden gesitueerd. Medeoprichter ds. J. Kijne doet intrede op 6 september 1931. Op het affiche van het religieuze zangspel *Zafnath Paänéah* staat het jaartal 1943 vermeld en het wordt opgevoerd ter gelegenheid van het tien-

Affiche van de eerste uitvoering op 11 april 1933
(Coll. mevr. G.D. Beernart-van Eck)

jarig bestaan van Euphonia. Het jaar van oprichting is daarom waarschijnlijk 1932 of begin 1933 en niet 1931.

Het koor gaat onder leiding van Van Eck vlot van start en groeit al gauw tot ruim 50 leden. De eerste uitvoering van Euphonia is op 11 april 1933 in de bovenzaal van café-restaurant De Koning van Denemarken (de "zaal van Altena"). Medewerking wordt verleend door Riek van Stam uit Gorinchem (sopraan), J.M. van den Berg uit Rhenen (piano) en H.H. Kaldenberg uit Herwijnen (orgel). Het programma bevat de volgende onderdelen:

Opening door Ds. J. Kijne.
Het koor zingt:
Psalm 138, Zondagmorgen en Avondvrede van H.W. de Wolff,
Frühlingsschor uit het oratorium *Die Jahreszeiten* van Joseph Haydn en
In 't Woud van G. Nienhuis.

De sopraan brengt: Een aria uit het oratorium *Joshua* van Georg Friedrich Händel,
Litanie en Frühlingsglaube van Franz Schubert, *Meihoveke* van Hendrika van Tussenbroek, *'t Mezeke* en *Naar Droomland toe* van Henri Zagwijn en *O, jubel mijn hart* van Cor Kuiler.
Orgel en piano spelen samen: *Variations* en *Cantabile* van Charles-Marie Widor.
Koor en alle medewerkenden verenigen zich in het slotstuk: *Soli Deo Gloria*, een cantate voor sopraan, koor, piano en orgel van Fetze Pijlman.
Sluiting door ds. A.G. van Willenswaard.
Algehele leiding: Henk van Eck.

Panorama-Molen op de Moleberg in Rheden.

Naar Rheden komen d.w.z. de Panorama-Molen bezoeken

gelegen op den Moleberg in het plantsoen

RHEDEN - TELEFOON 102.

3 minuten van tram, spoor en bus - Parkterrein voor auto's.

Theeschenkerij - Amstellieren - concert

zessompleg tegen normale prijzen.

Geselschappen en scholen speciale prijzen.

Belvédère

plus 80 Meter terras A.P.

Panorama's over Rijn,

Beluwe en Grachten.

Op het terras

zessompleg anno 1348.

Carillon met spijfel

het zessompleg Nederland's

belijkst, geschiedkundig door

een beiaardier J.P. DEWOL

RECHTELEN.

Beiaardier des maand juli,

zessompleg en zessompleg

CARILLONBESPELING

a.m. 4-5 uur.

Duizenden toegen er reeds heen en spraken eenparig hun bewondering uit over dit unicum in ons land.

DAGELIJKS GEOPEND OOK DES ZONDAGS

Een uitzicht uitover de Panorama-Molen.

Het zessompleg anno 1348. Hier vroeger de beiaardiers belijkst, waar die beiaardier zessompleg op het terras der Panorama-Molen.

Het zessompleg Carillon, belijkst over den Rijn, zessompleg op het terras der Panorama-Molen, 1348 met zessompleg de beiaardiers belijkst.

Affiche van de uitvoeringen op 20 en 27 juli 1933 (Coll. mevr. G.D. Beernaert-van Eck)

Op 20 juli 1933 geeft Euphonia een concert op de Panoramamolen, met medewerking van het Rhenensch Meisjeskoor. De keuze voor deze plek is wellicht bepaald door de aanwezigheid van het daar pas geplaatste zesentwintigdelige carillon. Van Eck, die ook beiaardier is, speelt op het carillon een drietal door hemzelf bewerkte stukken.

De in 1925 opgerichte stichting Carillonfonds Rheden wil het carillon in de Cuneratoren plaatsen, zodra die is gerestaureerd. Zover komt het echter niet. De Duitsers hebben andere plannen en nemen het carillon in 1943 mee naar hun vaderland. Er is nooit meer iets van vernomen.

In 1934 worden twee concerten gegeven. Op 11 januari gaat het om een uitvoering in de bovenzaal van De Koning van Denemarken, waarbij ook het in 1933 opgerichte Dubbel Mannenkwartet optreedt. Op 19 december laat Euphonia zich horen in de garage van Jan van der Horst.

Concert op den Panorama-Molen

Zaterdag 20 juli a.s., des avonds 8 uur, door de
Dir. Sam. Zanger, „JUFWA“, met medewerking van
Rhenensch Majsjeskoor en Klekkenspel
door Van Eck, des Noer J. N. VAN ECK

PROGRAMMA.

1. a. Bide naar Veenendaal	Valentijn
b. Nije Veenendaal	H. W. de Wolff
c. Aanspreke	H. W. de Wolff
De Zangvereniging „Jufwa“	
2. a. Will bedra en bedra	Valentijn
b. Wiggelid	Jan Barken
Rhenensch Majsjeskoor	
3. a. Schepden onder Jesse bedra	Bewoerd door
b. Gedekind	J. H. v. Eck
c. Einde bedra	
Cantatevenging J. H. van Eck	
PAUZE.	
4. a. De Bergijerij	F. Oosten
b. Klappermarch	A. Fink
Rhenensch Majsjeskoor	
5. a. Oerweld	Di Vlieg
b. Best Mardel	Jan. Stead
c. In 't Woud	G. Wastach
De Zangvereniging „Jufwa“	
6. a. Inbeten Coentien	Jef Dondj
b. Flanay	E. C. Verren
c. Frenschick	Jan Barken
Cantatevenging J. H. van Eck	

Ieder welkom. Toegang vrij.

Dagstfeest op den Panorama-Molen.

Muziek - Zang - Klekkenspel.
Zaterdag 27 juli a.s., des avonds 8 uur, met mede-
werking v. d. Rhenensch Majsjeskoor „DES JONGEN“
van het Kinderkoor „LENTJESCHEN“ en Klekkenspel.
door Van Eck des Noer J. N. VAN ECK.

PROGRAMMA.

1. Flans March	F. Oosten
Rhenensch Majsjesvereniging „Des Jongen“	
2. a. De de Widd op het widd	Bewoerd door
b. Einde bedra	F. Oosten
Cantatevenging F. Oosten	
3. a. Het kerkidje	A. Lijon
b. Het kerkidje (gehele)	Best Verkeiden
Kinderkoor „Lentjeschen“	
4. Oerweld „Overweld“	Teud.
Saver de Lychee, Saverde	G. Gassen
Orkestr March	Janus M. v. Land.
Rhenensch Majsjesvereniging „Des Jongen“	
PAUZE.	
Als speciale afbreide zullen door de C.K.T.S. Pats de Lant (Bredjen) worden mede geliedt mit de kerkidje van des Noer J. N. VAN ECK - Kijkstraal 10 - Rhenen.	
5. a. Bred de lant bedra	Bewoerd door
b. Bedra van SF	F. Oosten
Cantatevenging F. Oosten	
6. In de Widd	Best Verkeiden
b. Het kerkidje	Best Verkeiden
Kinderkoor „Lentjeschen“	
7. Goed Niddelen, march	Wijf Schekemere
La oerweld F. N. verren	E. de Verren
Scherke, march	H. Gassen
March Populir	Jules March
Rhenensch Majsjesvereniging „Des Jongen“	
8. Widdelen	C.L. Walter des
Cantatevenging F. Oosten	

Consumptie verplicht.

Bekendende de maand Augustus op de PANORAMA-MOLEN bedra DONDJESAVOND 8 uur, opgeden van het RHENENSCH MANDOLINE ENSEMBLE „MEZILIE NIKEN“, onder leiding van des Noer J. N. VAN ECK.

Affiche van de uitvoeringen op 20 en 27 juli 1933 (Coll. mevr. G.D. Beernaert-van Eck)

In Eltheto te Veenendaal wordt op 9 en 10 december 1936 – het is hierboven reeds gememoreerd – door Van Ecks muziekschool Ars Musica een Openbare Voordrachtsoefening gehouden. Op de tweede avond is (dus) ook Euphonia van de partij. Het koor brengt de volgende nummers: *In Stiller Nacht* van Johannes Brahms, *Busstag* van Robert Schwalme, *Slaap zacht* van Franz Abt en *Avondvrede* van H. W. de Wolff.

Maar de ambities van Van Eck reiken verder. Hij componeert een religieus zangspel in drie bedrijven, *Zafnath-Paänéah*, dat wordt opgevoerd door Euphonia ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van deze vereniging, zoals het programablade van die tijd vermeldt: op 19 maart 1943 in Eltheto te Veenendaal en op 17 maart 1943 in gebouw Irene. Het Knapenkoor uit Rhenen, een twintigtal jongens van acht tot twaalf jaar, waarvan Van Eck ook dirigent is, doet mee als klaagjongens. Het koor vertegenwoordigt klaagvrouwen, slaven, engelen, tovenaars, hovelingen en maagden. Iedereen is “in kledij uit de bijbelse tijd”. Ook is er een aantal voor die tijd bekende solisten aangetrokken. Het is een spektakelstuk met decor, toneelverlichting en geluidsversterking. Het manuscript

Bewijs van Toegang

Prijs 50 cent

UITVOERING

door de

Chr. Gem. Zangvereniging „EUPHONIA” te Rhenen

Beschermheer: EdelAchtb. Heer Burgemeester Jhr. Mr. Dr. M. L. van Holthe tot Echten

DIRECTEUR: J. H. VAN ECK

op D.V. DONDERDAG 11 JANUARI 1934, des avonds 7.45 uur
in de Bovenzaal van Hotel „DE KONING VAN DENEMARKEN”.

Medewerking door: RHENENSCH MEISJESKOOR;
den heer W. VAN DULK te Wageningen (Bariton);
een DUBBEL MANNENKWARTET en de heeren
J. M. VAN DER BERG en J. H. VAN ECK (piano).

PROGRAMMA

OPENING DOOR Ds. A. GR. VAN WILLENSWAARD.

1. a Ave Verum W. A. Mozart
b Beati Mortui E. Mendelssohn
c Du Hirte Israels D. Bortolanski
Koor.

2. a Boven de starren Frans Aht
b De Vesper L. v. Beethoven
Dubbelmannenkwartet.

3. Impromptu As dur Fr. Schubert
(Allegretto-Trio-Allegretto).
Piano-solo door J. M. v. d. Berg

4. a Het uurwerk Carl Loewe
b Gebed voor het Vaderland, Arr. Spigel
Bariton met piano.

5. a Ontwaakt Ol. Koop
b Gebed (Largo) G. F. Händel
Koor.

PAUZE,

6. Sonate F-moll L. v. Beethoven
(Allegro-Adagio-Mezssette-Presto).
Piano-solo door J. H. van Eck

7. a De Ruïne A. Mosmans
b Hoort gij die stemme . F. F. Flemming
c De Heer is mijn Herder Bastiaans
Koor.

8. a Zing je lied Rosine de Cocq
b Op Schaatsen Fr. Visser
c Sluimerliedje H. W. de Wolff
Rhenensch Meisjeskoor.

9. a Abschied von der Mutter, F. Bäcker
(met Bariton-solo).
b Pilgerchor Rich. Wagner
Dubbelmannenkwartet.

10. Zauberflöte (Overture), W. A. Mozart
Piano-quatre mains door
J. M. v. d. Berg en J. H. van Eck.

11. Psalm 8 F. Pijlman
Koor, Solo, Kinderkoor en Piano.

SLUITING DOOR Ds. JOH. KIJNE.

WIJZIGING VOORBEHOUDEN.

Euphonia voor de muziektent in het Koningin Elisabethplantsoen in 1940 (Coll. Euphonia)

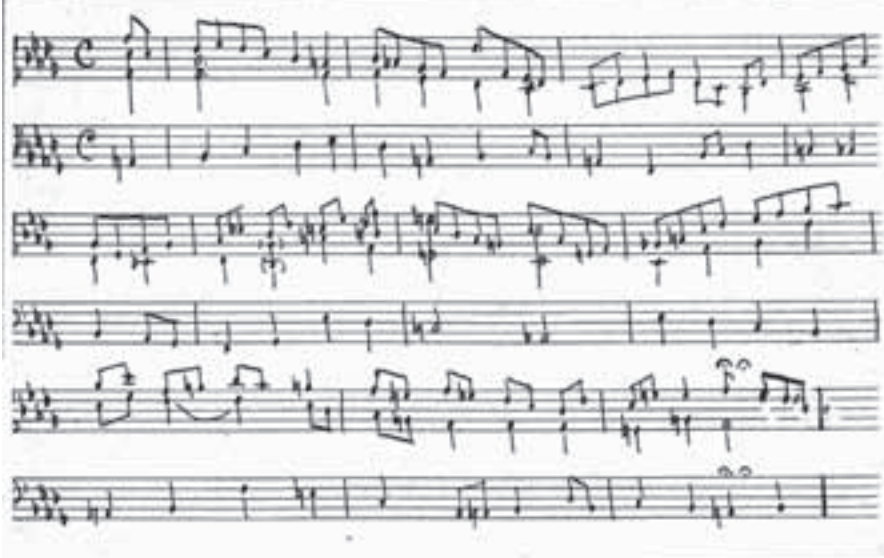

Opvoering van Zafnath-Paäinéah in gebouw Irene op 17 maart 1943 (Coll. G. van Ingen)

Zafnath-Paänteah
Tehet en murck van Heek van Eck.

Alt., Alto solo en Jemser-party.

- 1 Overture
- 2 Hoornleiding
- 3 Inleiding Pentateuch en Koor
- 4 Pentateuch (recitatief) Nachwoord: beaeren herten zij haren oog
- 5 Alt-aria.

The image shows a handwritten musical manuscript. At the top, the title 'Zafnath-Paänteah' is written in a cursive hand. Below it, the composer's name 'Tehet en murck van Heek van Eck.' is written. The manuscript is divided into sections, with the fifth section being an 'Alt-aria'. This section consists of six staves of music. The first staff is a vocal line for the alto, starting with a treble clef and a common time signature (C). The following five staves are accompaniment for the piano, with the first four staves using a grand staff (treble and bass clefs) and the fifth and sixth staves using a bass clef. The music is written in a cursive hand, typical of 19th-century manuscripts.

Zuid-Afrika

In april 1947 vertrekt Henk van Eck naar Williston in Zuid-Afrika. Zijn gezin voegt zich in december van hetzelfde jaar bij hem. Begin 1948 verhuizen zij met elkaar naar George, in de Kaapprovincie.

Van Eck wordt hier muziekleraar bij het Kaaps Onderwijs Departement en organist in de kerk. Hier ontmoet hij ook zijn tweede vrouw Anna Maria Joubert, geboren op 18 januari 1922, met wie hij in 1954 trouwt. Zij blijven er vijf jaar wonen. Vijf gelukkige jaren, zoals hij later in zijn biografische aantekeningen schrijft. In 1953 krijgt hij een betrekking in Pretoria. Hij wordt daar hoofd muziek van het Onderwijsdepartement in Transvaal. En dirigent van het mannenkoor De Hollandia Sangers. Roel Goris, die in de jaren vijftig in Rhenen woont en net als Van Eck met zijn familie emigreert, maakt ook enige tijd deel uit van dat koor. Van 1961 tot 1962 is Van Eck hoofd van de muziekafdeling van de Middelbare Beroepschool in Kroonstad, dat is gelegen tussen Bloemfontein en Johannesburg.

In 1963 vertrekt hij naar Kaapstad, waar hij een aanstelling krijgt als docent schoolmuziek van het Battswood Opleidingscollege (Pabo) en de Plumstead High School. Tevens wordt hij beiaardier van het stadhuis en organist van de presbyteriaanse St. Andrewskerk. Het is in deze kerk, dat hij op 27 mei 1973 zijn loopbaan als organist na vijftig jaar afsluit.

In Kaapstad leidt hij ook een operakoor voor kleurlingen, waarmee hij een tournee door Nederland wil maken. Hij zet zich hier sterk voor in, maar krijgt veel tegen-

Het ligt in de bedoeling de Oratoriumvereniging
„EUPHONIA”
te RHENEN
weer op te richten. Zij, die lid wensen te worden,
kunnen zich opgeven aan onderstaande adressen:

Drogisterij „Westera”
Telefoon 327

T. Th. Esbra, Herensraat 17
B. v. d. Beek, Herenstraat 36
Telefoon 425

werking van de Zuid-Afrikaanse regering en politiek en ook in Nederland stuit zijn mogelijke komst op weerstand, vanwege de boycot van het apartheidsregime. Vooral de tegenwerking van Nederlandse zijde grijpt hem erg aan. Hij krijgt een zenuwzinking en belandt in het ziekenhuis.

In zijn periode in Zuid-Afrika bestrijkt hij de vakgebieden orgel, piano, solozang, schoolmuziek, kerkmuziek en alle muziektheoretische disciplines. Hij componeert orgel- en koorwerken, sololiederen en zangspelen. Onder het pseudoniem M.S. Pretorius publiceert hij een aantal bundels schoolliederen. Verder is hij examinerende jurylid bij muziekconcoursses en lid van de Adviserende Raad van de Universiteit van Zuid-Afrika.

In Zuid-Afrika is muziekonderwijs een vak op de basisschool en in het middelbaar onderwijs is het één van de minimaal zes eindexamenvakken.

Van Eck's grote verdienste is, dat hij – in zijn functie bij het Transvaalse Onderwijs Departement in Pretoria – op duizenden muziekstudenten en onderwijzers de liefde voor muziek overdraagt. Henk van Eck weet zo een onuitwisbaar stempel te drukken op het muziekonderwijs in Zuid-Afrika.

Van zijn hand komen composities voor orgel, piano, koor, solozang en talloze schoolmuziekwerken.

In Kaapstad openbaart zich de ziekte van Parkinson. In 1974 vestigt hij zich weer in Pretoria. Van Eck voert een uitgebreide correspondentie, speelt schaak met vrienden en houdt zich bezig met zijn grote passie: de Bach-cantates. Op 30 mei 1978 overlijdt hij in Pretoria, ten gevolge van een val. Hij is dan 69 jaar oud. Het blad *Musicus*, tijdschrift van het Departement Muziekexamens van de Universiteit van Zuid-Afrika, herdenkt Van Eck in 1979 als volgt:

Suid-Afrika is in sy musiekgeskiedenis sterk beïnvloed deur die Nederlandse musici wat hulle hier kom vestig het en ten volle in die volkslewe opgegaan het. Hoe groot en heilsaam hierdie invloed was word nie altyd na waarde geskat nie. Daarom het die redaksie van Musicus dit goed gedink om

Henk van Eck in 1946 (Coll. mevr. G.D. Beernaert-van Eck)

Musiekman
môre
begrawe

MNR. HENK VAN ECK (69), 'n voormalige Organiseerder van Musiek van die Transvaalse Onderwysdepartement, word môre om 11 vm. uit die Avbobkapel in Von Wiellighstraat, Pretoria; begrawe. Die diens word gelei deur ds. H. F. Heymann van die NG Gemeente Bronberg.

Mnr. Van Eck is Dinsdag in sy huis in Sunnyside, Pretoria, oorlede ná 'n ernstige operasie. Hy laat sy vrou en ses kinders agter.

De overlijdensadvertentie

Henk van Eck op latere leeftijd (Coll. mevr. G.D. Beernaert-van Eck)

'n huldeblyk aan Henk van Eck te plaas, geskryf deur 'n kollega van hom, dr. Paul Loeb van Zuilenburg. Ook Musicus bring hulde aan die werk van hierdie musikus. Hij wordt omschreven als een begaafd mens met een absoluut gehoor, een scherp verstand en veel scheppend talent, zowel muzikaal als literair. Henk van Eck heeft uiteindelijk in Zuid-Afrika zijn bestemming gevonden.

Bronnen:

Mw. G.D. Beernaert-van Eck, Pretoria Z.A., Mw. R. Goede-Goris, Pretoria Z.A., Mw. E. Boekkooi, Port Elizabeth Z.A., Mw. A. van Honk-Hekman, Ingen, Mw. G.J. van Laar, Mw. H. van Viegen-Vervat, Mw. H.A.M. van de Vendel-Esbra, Mw. A. van Dijk-van den Berg, dhr. W.A. Puijk.
Loeb van Zuilenburg, P., *Musicus*, tijdschrift Dep. Muziekexamens Unisa, Pretoria Z.A.
Beek, T. van, *Wij groeiden op in Veenendaal*, Veenendaal 2002.
Boelbouwer, H.C., *Oud Rhenen* 2006-1.
Meinen, D.W., *Oud Rhenen* 1993-2.
De Vallei 1945-1955.

Deys, H.P., A.J. de Jong en W.H. Strous, *500 Jaar Cuneratoren te Rhenen, 1492-1992*, Rhenen 1992.

Deys, H.P., *Ons Genoegen van begin tot heden*, Rhenen 1993.

Archief gemeente Veenendaal.

Archief gemeente Rhenen.

Archief Hervormde Gemeente Rhenen, in bewerking.

Mietje Baars

Emile V. van der Spek

Genealogie is vaak puzzelen. Pas verschillende puzzelstukjes geven het totale beeld. Hieronder een voorbeeld. In het kerkarchief van Lienden stond het volgende bericht:

Op nieuwjaarsdag 1731 voor de preek een dogter aen ons huys gedoopt ten overstaan van twee getuygen met name Wouter van Grootveld, ouderling en Jan Hasselman, diaken. Meester Janknegt hield het [doop]becken. Het kint was geboortig van Reenen, de moeder desselfs is Mietje, het is geheven door de vroedvrouw van Rheenen genaemt vrou Sadelaer, maer die daer voor gelooft heeft was de beste moeder [grootmoeder] van het kint, genaemt Gijsbertje Busquint. Twas in onegt geboren¹.

Uit de archieven van Rhenen blijkt dat “Gijsbertje Busquint”, Gijsbertje van Manen is die op 29 maart 1696 in de Cunerakerk in Rhenen was getrouwd met de soldaat Thomas Busquint, gelegerd in Rhenen. Zij waren de ouders van “Metje of Mietje” oftewel Mechteld Bosquint, gedoopt op 24 januari 1706 in Rhenen². Mietje groeide op in Rhenen en deed belijdenis op 22 december 1722 toen zij 16 jaar was. Enige jaren later ging zij werken als hulp in de huishouding en daarna als huishoudster bij Constantijn Menso, de ongehuwde zoon van de Rhenense dominee Johannes Menso en Sara Hardebol. Constantijn was op 30 juni 1689 gedoopt in de Cunerakerk in Rhenen en studeerde rechten in Utrecht. Hij was van 1728 tot 1733 schepen en raad in de Vroedschap van Rhenen, een voornaam heer dus³. Mietje Bosquint was kennelijk huishoudster voor dag en nacht, want uit een notariële acte verleden op 10 januari 1732 bij notaris Pronckert in Utrecht, blijkt dat de natuurlijke vader van haar dochtertje Metje, Mr Constantijn Menso was:

In deze acte wordt een legaat bekrachtigd op basis van een Octrooi van de Hove van Utrecht van 18 oktober 1731 waarin Constantijn Menso vier duizend gulden aan Metgen Bisquint en 6 duizend gulden aan Metje N.N. haar dochtertje legateert. Mocht de dochter eerder dan Menso komen te overlijden, dan krijgt Metgen Bosquint nog eens twee duizend gulden. Tot momber[voogd] over de kleine Metje wordt benoemd Jan van Deventer, burgemeester der stad Rhenen⁴.

De genoemde bedragen waren in die tijd een enorme som geld, waarmee Metje Bosquint meteen een vermogende vrouw was geworden en Menso zijn vaderlijke verplichtingen had afgekocht. Wel kreeg Metje door deze affaire problemen met de kerkeraad: zij werd van deelname aan het avondmaal uitgesloten.

De Notulen van de Kerkeraad in Rhenen op 4 april 1734 vermelden dat nog geen blijk van beterschap is verkregen van het gedrag van Antony van Schaik (kort daarop overleden), Cornelis Taats, Martijn Bosquint, Lysbeth Teunissen, Metje Bosquint, Catrijn Visser, Jan van der Horst, Dirk van de Waater, Rutje Schonevelt en Johanna Bosquint, wegens “snode hoerelij”. Op 8 oktober 1734 wordt vermeld dat de personen nog geen beterschap hebben betoond, behalve Metje Bosquint. Op 18 oktober vermeldt diaken Johan van der Berg dat Metje zich stichtelijk heeft gedragen en dat hij dat voorbeeld beloofd wil zien in het goedvinden dat zij tot ‘sHeren tafel nadert [aan het avondmaal deelneemt]. Dit voorstel wordt door de kerkeraad op 10 oktober aangenomen⁵.

Metje Bosquints beterschap was niet zo moeilijk, want Constantijn Menso was op 1 oktober 1733 in Rhenen op 44 jarige leeftijd overleden. Met zijn vroege dood werd aan de toezegging van die extra 2000 gulden die zij zou krijgen als hij na haar dochtertje zou overlijden niet voldaan.

Metgen Bosquint zocht na dit eerherstel voor haar dochtertje rap een nieuwe vader en trouwde op 3 januari 1735 op 29 jarige leeftijd met Jan Hendrick Baars, tabaksteler en later gerespecteerd diaken en ouderling van de Cunerakerk. Jan Hendrick was gedoopt op 8 maart 1711 in Rhenen en dus 24 jaar oud toen hij trouwde. Ondanks het leeftijdsverschil en haar kind moet Metje Bosquint toch wel een aantrekkelijke partij geweest zijn vanwege haar financiële positie. Bij het huwelijk werd de natuurlijke dochter van Constantijn Menso kennelijk door Jan Hendrick als zijn dochter erkend, want toen Metje op 18 januari 1748 in de Cunerakerk werd begraven, werd zij in de registers vermeld als Metje Baars.

Jan Hendrick Baars was de kleinzoon van de oudst bekende voorvader van de Rhenense familie Baars, Johannes Baers (geb. 1633), soldaat uit Neerheusden. Waar Neerheusden lag is niet bekend. Jan Hendrick Baars en Metgen Bosquint kregen samen nog zeven kinderen. Ze bereikten de respectabele leeftijd van 66, respectievelijk 82 jaar. Alle Rhenenaren met de naam Baars stammen van hen af.

Noten

- ¹ Brenkman, G.J., ‘Eenige - dikwijls eigenaardige - aantekeningen uit het zeer verward kerkarchief van Lienden’, uit: *De Nederlandsche Leeuw*, 1911, p. 301
- ² Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug, Wijk bij Duurstede, Notariële Archieven en DTB Archieven Rhenen
- ³ *Genealogie Familie Menso*, Nederlandse Genealogische Vereniging, Weesp.
- ⁴ Het Utrechts Archief, Notarieel Archief Utrecht, inv.nr U162a13, aktenr 4, 10-01-1732.
- ⁵ Het Utrechts Archief, Hervormde Gemeente Rhenen, toegang 72 ,inv.nr, 10, Notulen 1734-1824.

Zwemmen in Rhenen

Hens Dekker

Over het zwemmen in Rhenen in vroegere eeuwen is weinig bekend. Een eerste aanwijzing kwam van Romeinse geschiedschrijvers die de zwemkunst van de Batavieren, die in deze regio vanuit Hessen waren neergestreken, roemden. Dat was in het begin van onze jaartelling, maar om meer over het zwemmen gewaar te worden moeten we tot diep in de tweede helft van de negentiende eeuw wachten. Wel lezen we over drenkelingen zoals Johan van Brienen, die in 1782 in de gracht van kasteel Levendaal het leven liet. Of dat bij een zwempartijtje gebeurde of dat hij onvrijwillig in de gracht is terechtgekomen en verdronken, vermeldt de historie niet. We mogen aannemen dat er vroeger op warme dagen in de Rijn en in de Grift en wellicht op nog andere plaatsen in onze gemeente is gezwommen. Dat blijkt wel uit een besluit dat op 31 juli 1818 door het gemeentebestuur werd genomen. ‘Zedenbederf der jongelieden bij het zwemmen langs publieke wegen zal beboet worden met drie gulden of, als dit bedrag niet betaald wordt, met een dag gevangenisstraf’. Feit is ook dat in 1873 in de Rijn bij Rhenen, vlak bij het veerhuis, een drijvende badinrichting aanwezig was. Op een als bijlage opgenomen kaartje wordt de plaats van alle latere zwemplekken en zwembaden en ook van deze eerste badinrichting weergegeven.

Het eerste zwembad in Rhenen

Dit was een zogenaamde badinrichting in de Rijn, te zien op een oude rivierkaart die nog meer interessante details weergeeft zoals de Konings Boomgaard die bij het paleis van Frederik van de Palts hoorde.

Deze badinrichting is ook afgebeeld en wel op een prentbriefkaart die circa 1905 door Waiboer is uitgegeven. Met een loep is een in de rivier gelegen houten vlot met kleedgelegenheid te zien en aan weerszijden de loopgedeeltes waar vanaf een sprong in het water gewaagd kon worden. Om het geheel drijvende te houden werden meestal lege olievaten gebruikt. Elders zijn voor grotere inrichtingen ook wel betonnen bakken toegepast.. Het vlot werd met balken van de kant en met kabels op z'n plaats gehouden en het was via een loopplank te bereiken. Waarschijnlijk werd met in de rivierbodem gestoken palen en touw een gedeelte afgezet waarbinnen het zwemmen min of meer veilig was. 's Winters werd de inrichting uit het water gehaald of naar een beschutte plaats gesleept om beschadiging door kruierend ijs te voorkomen. In 1893 werd het bad tijdelijk gesloten omdat er in sommige plaatsen aan de Rijn melding was van cholera. Vervuiling van de rivier speelde toen verder nog nauwelijks een rol. Riviervissers waren volop actief

Het Rijnbad bij het Lexkesveer in Wageningen. De zwemruimte was afgeschermd van de rivier en daardoor was het zwemmen er minder risicovol. Dames konden er 's morgens en heren 's middags terecht, de laatstgenoemden ook op zondagen

Het Rijnbad aan de Ingense kant van het veer waarvan inwoners van Elst via de pont gebruik konden maken

Per keer zwemmen moest in 1950, zoals uit deze advertentie blijkt, 30 cent betaald worden in het Rijnbad Nederrijn bij Elst

om zalmen of steuren te vangen. Wel klaagden in 1882 werkers aan de spoorbrug over de kwaliteit van het water, maar dat ging over het gebruik van water uit de Rijn om te drinken! Zij vroegen toestemming om een put te graven. Naatje Duis-van Zetten, de dochter van riviervisser Kas van Zetten, “de Stroper”, heeft in het rivierbad als badjuffrouw gediend, wat inhield dat zij de boel moest schoonhouden en voor droge handdoeken

moest zorgen. De familie van Zetten woonde onder aan de Rijnstraat en zij waren kennelijk met de, toch als gevaarlijk geachte rivier, vertrouwd. Het Rijnbad moet kort na 1905 gesloten zijn omdat het op prentbriefkaarten van de jaren daarna niet meer is te vinden.

Bijna elke plaats van enige betekenis aan de Rijn had in de negentiende en/of twintigste eeuw een eigen badinrichting, zoals stroomafwaarts Wijk bij Duurstede, Amerongen en Elst. De Elstenaren moesten wel de pont nemen om er te komen want, zoals op onderstaande prentbriefkaart uit 1932 is te zien, hun badinrichting lag aan de Ingense kant. Ook in dit geval betrof het weer een houten gebouwtje dat als kleedruimte moest dienen, drijvend in de Rijn. Veel klandizie hebben de badinrichtingen niet gehad omdat de modale man weinig trek had om te betalen, terwijl op meerdere plaatsen gratis kon worden gezwommen. In 1952 werd in de gemeenteraad gedebatteerd over de toekenning van 100 gulden subsidie maar korte tijd later werd het Rijnbad Nederrijn vermoedelijk vanwege vervuiling van het water gesloten.

Ook stroomopwaarts waren er Rijnbaden en wel in Arnhem, Renkum en Wageningen. Van het laatste bad bij het Lexkesveer zijn relatief veel afbeeldingen bekend. Het was ook een wat groter bad met veel kleedhokjes en een duikplank. G.W. van de Waal, de op het moment van schrijven 102-jaar oude Rhenenaar, heeft in 1919 op de zwemschool van het Wageningse bad zijn zwemdiploma gehaald. Er was al een Rijnbad in Wageningen in 1868. Het hierbij afgebeelde bad is gebombardeerd in 1944 en niet meer opgebouwd.

De Amerongsche Courant maakte in de vorige twee eeuwen bijna elk jaar wel melding van drenkelingen en aangespoelde lijken. Dit was voor enige inwoners van Rhenen reden om in 1913 in het veerhuis te vergaderen ter bespreking van plannen voor oprichting van een “Bad en Zweminrichting”. Dat het er niet van is gekomen werd mogelijk veroorzaakt door het uitbreken van Wereldoorlog I. De schaarste aan voedsel en brandstof deed liefhebberijen op de prioriteitenlijst dalen,

ook al vond men toen dat er veilig gezwommen zou moeten kunnen worden. De stroming in de Rijn kon vroeger sterk zijn en rond de uiteinden van kribben draaikolken veroorzaken. De krant maakte ook regelmatig melding van de waterhoogte, die, totdat de sluizen bij Driel en Maurik werden gebouwd, erg kon variëren. Ouders verboden vaak het zwemmen in de verraderlijke Rijn, maar desondanks zijn er veel kinderen, meest jongens, verdronken.

Een populaire zwemplek in de Grift bij Veenendaal

Het zwemmen in het rustiger water van de Grift was minder riskant. Een bekende zwemplek was al voor de oorlog het “Trippie”, gelegen voorbij de laatste boerderij vanaf Veenendaal gerekend, tegenover het natuurgebied van de Bennekomse Meent. Veel jongens en meisjes uit de wijde omgeving hebben zichzelf daar het zwemmen aangeleerd, op z’n hondjes of met een zwemslag die naar later bleek de “zeemannslag” te heten, één der vijftig door de zwembond geregistreerde slagen. Het Trippie was vanaf de Bennekomse kant via een lang karrenpad langs het natuurgebied van de Meent te bereiken en vanaf de Veenendaalse kant eveneens via een onverhard pad langs de Grift, zo’n 200 meter na de boerderij van Hardeman. Nu ligt er een keurig fietspad dat binnenkort tot aan de Grebbe zal worden verlengd. Een groep Veenendalers wilde het zwemmen in de Grift wat

Het huisje van Hannes Hu, niet ver van het Egelmeer

dichter bij huis en professioneler gestalte geven. In 1920 werd aan het omleidingskanaal van de Grift, de Vaart zegt men in Veenendaal, ongeveer op de plaats waar nu het gemeentehuis staat, de Veenendaalsche Zweminrichting gebouwd. Maar de vervuiling van het Griftwater door onder andere riool- en afvalwater van fabrieken en de entreeprijs vormden een drempel voor bezoekers en daardoor ook voor een gunstige exploitatie. De opening van het Bergbad in 1933 betekende het einde van het zwembad in de Grift. Na verval in de navolgende jaren is het bad in de oorlog afgebroken. De Veenendalers waren al voor de oorlog op zoek naar goed zwemwater, wat in de nabijheid nauwelijks was te vinden. In het Egelmeer op het landgoed Prattenburg is wel gezwommen, maar dit water is door verlaging van de grondwaterstand te ondiep geworden. De naam is misleidend. Deze is niet afkomstig van egels maar van Aegil Marum, een naam die Romeinen er al aan gegeven zouden hebben en die Bloedzuigermeer betekent. Volgens de in de nabijheid wonende Hannes Bos, een kluisenaarstype met de bijnaam Hannes Hu, wemelde het er van die beestjes in het water, wat niet uitnodigde tot een zwempartijtje.

Enige notabelen besloten toen een stichting te vormen om juist over de gemeentegrens een zwembad te bouwen. Ook het voetbal op zondag en bioscoopvoorstellingen vonden net buiten Veenendaals grondgebied plaats. De gemeenteraad van het conservatieve Veenendaal zou namelijk nooit toestemming verlenen om gemengd en op zondag te zwemmen. Men hoopte dat het tolerantere Rhenen hiertegen geen bezwaar had.

Het Bergbad

De stichting wist snel voldoende kapitaal te vergaren, er werd grond aangekocht en in 1933 kon het Bergbad aan de oude Veenendaalsegrindweg door freule Van Asch van Wijk worden geopend. Tot hun leedwezen zagen de oprichters dat ook de gemeenteraad van Rhenen gemengd zwemmen nog wel toestond, maar gemengd zonnebaden en openstelling op zondag afkeurde. Jongens en meisjes rustte niet anders dan wel dicht bij elkaar maar gescheiden door hekwerk met elkaar te converseren. Voor badkostuums werd bepaald dat deze moesten voldoen aan de eisen van 'welgevoeglijkheid'.

Al in 1934 werd de Veenendaalse Zwem Club opgericht. Ene Ton van Dijk maakte in de jaren vijftig deel uit van het eerste waterpoloteam van VZC en hij was tevens assistent-badmeester. We komen Ton later in dit verhaal nogmaals tegen. Het meeste bezoek was afkomstig uit Veenendaal. Het was voor die tijd een goed en gezellig bad en op warme dagen kon het er erg druk zijn. Toch besloot het stichtingsbestuur in 1970 het zwembad voor het publiek te sluiten. Toen er een jongetje verdronk, bleek dat toezichthouders niet de vereiste diploma's hadden en ook dat het bad niet meer aan nieuwe normen van veiligheid en hygiëne voldeed. Het werd een camping. In

Opening van het Bergbad in 1933, waarvoor veel publiek was toegestroomd

1994 werd het oude bad gesloopt en vervangen door een kleiner modern zwembad voor de campinggasten. Ook inwoners van Rhenen hebben van het Bergbad gebruik gemaakt, maar zij zagen graag een dergelijk bad dicht bij de stad gerealiseerd. Voorlopig moest men het stellen met zwemmen in open water, met uitzondering van groepen die gebruik konden maken van de volgende grotere particuliere zwembaden.

Vijf particuliere zwembaden

Leerlingen en leiding van de kostschool het Lyceumhuis Remmerstein hadden de mogelijkheid om in de nabijheid te zwemmen. Ongeveer 200 meter schuin achter het voor de familie Philipse in 1913 gebouwde huis werd een zwembad aangelegd, dat circa 30 bij 15 meter mat. Het betonnen bad was via bospaden bereikbaar. Het ligt er nog steeds, weliswaar in vervallen toestand en vol met takken, bladeren en eendekroos.

Hetzelfde kan gezegd worden van een klein zwembad bij het Patershuis, ook wel De Hucht of Huize Fatima geheten. Dit bad van circa 12 bij 8 meter is in 1956 oorspronkelijk als bluswaterbassin ontworpen, maar de toentertijd in het landhuis wonende Paters van de Heilige Geest maakten er dankbaar een zwembad van. Het bad is nauwelijks in het bijna ondoordringbare struikgewas te ontdekken. Op camping De Thijmse Berg werd in 1971 een zwembad gebouwd. Het bad werd vernieuwd in 1982. Het water kon voortaan ook worden verwarmd.

Een blik op het vervallen zwembad in het bos schuin achter Remmerstein

Tegenover Heimerstein staat op de heuvel een villa die daar voor Kees Leccius de Ridder is gebouwd. De latere eigenaar, de heer Veenendaal die directeur was van de Recticel, liet een binnenbad van 16 bij 9 meter bij zijn huis aanleggen. Toen hij het geheel in de jaren zeventig aan Heimerstein verkocht, opende dat voor de bewoners de mogelijkheid om op loopafstand het zwemmen onder de knie te krijgen. Wim Vlak geeft nu al zo'n 32 jaar in het in 1993 gemoderniseerde bad les, ook aan jongeren uit de omgeving.

Verscheidene inwoners van Rhenen kunnen over hun eigen buiten- of binnenbad beschikken. In één van de gebouwen van Rhenendaal is een zwembad aangelegd dat voor alle bewoners toegankelijk is.

Drie zwemplekken in de Grift bij Rhenen

In de Grift kon op een drietal plaatsen fijn worden gezwommen. Zo'n 200 meter ten zuiden van de Kruiponder, de plaats waar het Nieuwe Kanaal op de Grift uitkomt, was Het Stek vooral bij inwoners van Wageningen in trek. De naam refereert aan het hout van een in de nabijheid staand wilgenbosje. Wilgenhout werd namelijk ook wel stekhout genoemd. De plek was via een pad over de oude Eemdijk te bereiken. Waarom trok men juist daar naar toe om te zwemmen? De bodem bestaat net als bij het Trippie uit wit zand, terwijl de Grift bijna overal een modderige bodem heeft. Het is niet helemaal duidelijk of bij de zwemplekken een zandrug de Grift kruist of dat de zandige bodem door opwelling van water met

De plaats waar de Grift in de Rijn uitmondt werd vroeger het Grebsche Gat genoemd. Het eilandje is inmiddels verdwenen

zand vanuit de heuvelrug wordt veroorzaakt. Het Stek zal binnenkort via het doorgetrokken fietspad langs de Grift zijn te bereiken, maar is als zwemplek niet meer te herkennen.

De Kom of het Kommetje was na de oorlog ook een plaats waar de Rhenense jeugd zich op zomerse dagen graag ophield. De plek ligt halverwege de Grebbesluis en de monding van de Grift in de Rijn en is gemakkelijk te herkennen door een plaatselijke verbreding van de Grift. In de nabijheid was voor de oorlog een bomvrij gemaal voor inundatie van de Vallei in aanbouw maar helaas bij het uitbreken van de oorlog nog niet klaar. Nu wordt daar wel gevist maar niet meer gezwommen.

Het laatste is echter wel het geval bij de uitmonding van de Grift in de Rijn.

Deze plaats werd vroeger het "Grebsche Gat" genoemd. In 1942 liet de VVV via een gemeentelijk informatiefoldertje weten dat daar een zwembad in voorbereiding was. Het werk is niet uitgevoerd, omdat men in de laatste oorlogsjaren wel andere zorgen aan het hoofd kreeg. In de Griftmonding lag het enige eilandje van noemenswaardige grootte op Rhenens grondgebied dat echter in de laatste decennia is afgekald en tenslotte helemaal is verdwenen. Vlakbij was tot 1937 een halte van de tram met de naam de "Bedijkte Weg".

Direct na de oorlog zijn er vanaf het eilandje enige zwemwedstrijden richting Rheden gehouden. Vanwege de vervuiling van het water is het er een tijd rustig geweest, maar in de laatste jaren zie je weer veel gezinnen met kinderen in en bij

het Grebsche Gat recreëren. Ondiep water, een strandje, een bank en grasveldje oefenen op warme dagen veel aantrekkingskracht uit op degenen die de voorkeur geven aan het zwemmen in de vrije natuur in plaats van in een overdekt zwembad.

Zwemplekken in en bij de Rijn

Natuurlijk kan overal in de Rijn worden gezwommen. Je kunt als geoefende zwemmer immers vanaf elke krib in het water duiken. Toch trok men het meeste naar plaatsen waar gemakkelijk bereikbare strandjes aanwezig waren. In de uiterwaard voor de stad heeft een steenoven gestaan, die van 1829 tot circa 1910 in bedrijf is geweest. De bakstenen werden meestal door Rijnschepen vervoerd, waarvoor een aanlegplaats aanwezig was. Dit was ook de plek waar veel werd gezwommen. Maar ook daar zijn inwoners van Rhenen verdrongen, zoals in 1893 sigarenmaker Van den Berg en in 1955 Gijsbertus van Neerbos, die op de Kruidenfabriek werkte. Het was veiliger om in het nabijgelegen Kleigat te zwemmen, dat ontstaan was door afgraving van de klei uit de uiterwaard voor de baksteenproductie. De laagte liep bij hoog water onder. Dan kon er 's winters worden geschaatst en 's zomers gezwommen, het meeste door jongens die dat zonder toestemming van hun ouders en daarom ook meestal zonder zwembroek deden.

In het Kleigat, een laagte in de uiterwaard ontstaan door afgraving van klei voor de steenoven, werd ook wel gezwommen

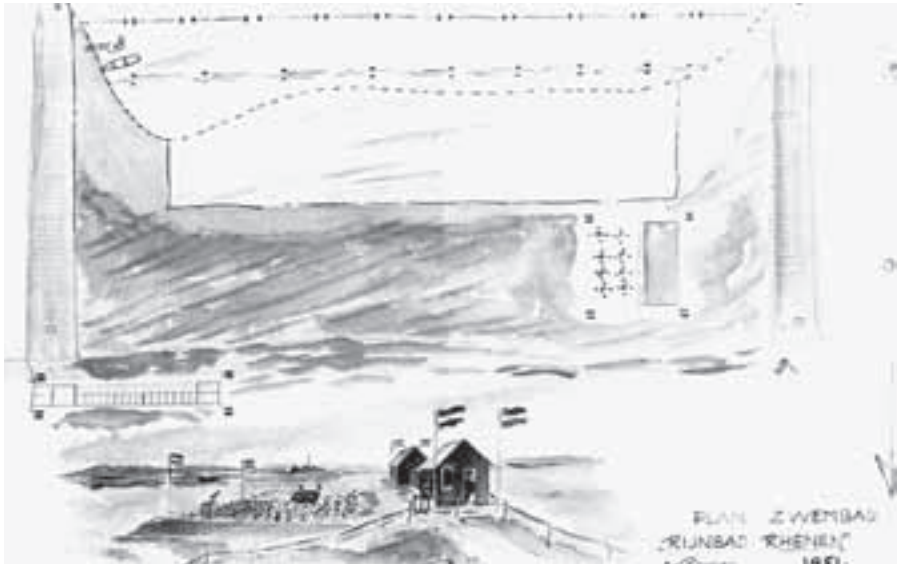
Als ze er al een hadden dan kregen ze die niet mee, dus doken ze dan maar poedelnaakt het water in. Net voor het Kalkoentje was ook een zwemplek in de Rijn waar gezinnen graag verpozing zochten. Het was in de jaren vijftig en zestig een gezond alternatief voor het tegelijkertijd ontstane bermttoerisme.

Maar de populairste zwemplek was toch wel “De Derde Krib”, waar de jeugd van Rhenen met name direct na de oorlog vaak samenkwam. Gymleraar Eef van Asselt is er zelfs officieel gestart met het geven van zwemles aan leerlingen van de MULO. Met stokken en touw werd een stuk zwemwater afgezet waarbinnen “veilig” kon worden geoefend. Het schoolzwemmen was een door de Duitsers in de oorlog ingevoerd instituut, weliswaar niet verplicht, maar veel scholen zagen er het nut van in en zochten, in de begintijd veelal tevergeefs, naar een zwemmogelijkheid voor hun leerlingen. In opdracht van de Grebbecommissie bracht ene mr. J.Cramer uit Assen in 1940 een lijvig advies uit over de wederopbouw van Rhenen en wat er zoal nodig was om voor de burgers het wonen en werken te verbeteren. Ook pleitte hij voor een zwembad in de Rijn, onder het motto dat “het maatschappelijk peil van een volk kan worden afgemeten naar de waterbeschaving”. De kosten ervan lagen volgens hem veel lager dan die van een kunstmatige zwemgelegenheid. Hij benadrukte dat dan schoolzwemmen kon plaatsvinden. Er werd toen al geopperd dat elke lagereschoolverlater het zwemdiploma A zou moeten hebben. Was je de zwemkunst machtig, dan opende dat een wereld van vertier dat kostelijk is beschreven in het zojuist verschenen Rhenense Dialectenboek. De vervuiling van het Rijnwater nam echter steeds ernstiger vormen aan. In 1941 en 1942 deden zich in enige aan de rivier gelegen plaatsen gevallen voor van wat men toen “modderkoorts” noemde. In plaats van rein werd de Rijn een open riool door lozing van afvalwater van fabrieken en steden en door schepen die verlopen olie in de rivier dumpten. De zalm en steur waren mede daardoor al lang uit de rivier

De familie Van der Tak uit Rhenen vermaakt zich in de jaren vijftig uitstekend op een strandje juist stroomopwaarts van het Kalkoentje (Coll. S. Verkaik- van der Tak)

verdwenen. Toch kwamen drie mannen uit Rhenen, te weten Jacques Baars (“Joppie-klets-boem”), Joop Bovenschen en O. van de Steeg, in 1951 met een plan op de proppen tot oprichting van een zwembad in de Rijn. Het voorzag in voor mannen en vrouwen gescheiden kleedruimtes, een strand, een van de rivier door lint afgescheiden bad en een duikplank. In de gemeenteraad werd het plan terecht weggestemd met als reden de verontreiniging van het Rijnwater. Men zag meer heil in een bad aan land voorzien van opgepompt schoon water.

In 1951 werd door drie inwoners een plan bij de gemeenteraad van Rhenen ingediend om een zwembad in de Rijn op te richten. De raad weigerde vanwege de vervuiling van de Rijn er de zegen aan te geven

Restaurant De Koningstafel was van opvallende architectuur, maar werd desondanks in de jaren tachtig gesloopt

Joop Baars, één der directieleden van Ouwehands Dierenpark en zijn vrouw Hennie, dochter van Cor Ouwehand, inspecteren de bouw van het bad (Coll. J. Baars)

Ondanks het feit dat het gemeentebestuur in 1962 ernstige waarschuwingen liet uitgaan met betrekking tot risico van het oplopen van ziekten of verdrinken, werd er daarna toch nog veel in de Rijn gezwommen. In 1964 was het goed mis. In veertien dagen tijd waren er twee verdrinkingsgevallen. De toch al sterk afgenomen belangstelling voor het zwemmen in de Rijn bereikte een voorlopig dieptepunt.

Het zwembad van Ouwehands Dierenpark

In 1919 kocht Cor Ouwehand een stuk grond op de Grebbeberg waar hij een hoenderpark en meelfabriek vestigde. Hij ging naast het inheemse pluimvee

Sjoerd de Vries en Ton van Dijk bij het nieuwe zwembad van Ouwehand (Coll. G. van Dijk)

steeds meer exotische dieren houden wat in 1932 uitmondde in de opening van zijn dierenpark. Dit had zoveel succes dat hij al in 1937 pogingen deed om naastliggende grond te kopen om het park te kunnen uitbreiden, maar de eigenaresse wilde van geen verkoop weten. Deze in Hilversum wonende mejuffrouw Pijnappel was een nazaat van Jan Pijnappel die getrouwd was met een erfgename van de burgemeesters- en domineesfamilie Menso die op de

De Nederlandse zwemploeg met geheel rechts de bekende Ada Kok (Coll. A. Ouwehand)

Joop Baars was voorzitter van de zwem- en poloclub De Forellen. We zien hem hier met een succesvol team uit de beginjaren bestaande uit v.l.n.r. Jan Ozinga, Sjors Jansen, Harry Vermeulen, Wim Brouwer, Eep Landman, André de Kruif, Piet de Zwarte, Dick Jansen en Ton van Dijk. André is ook badmeester in het zwembad van Ouwehand geweest (Coll. G. van Dijk)

Grebbeberg veel bezittingen had. In 1947 werd jhr. mr. L.H.N.F. Bosch ridder van Rosenthal burgemeester van Rhenen. Hij werd door de directie van Ouwehand op de hoogte gebracht van de lang gekoesterde wens om uitbreiding en ook werd hem de behoefte van de bevolking aan een zwembad kenbaar gemaakt. Hij wist een en ander met elkaar te combineren: in 1953 werd 6,5 ha grond onteigend en aan Ouwehand verkocht, maar de directie, die inmiddels bestond uit de zoon van Cor Ouwehand, Bram, en schoonzoon Joop Baars, moest wel met de voorwaarde instemmen dat er een modern zwembad zou komen vwaar inwoners van Rhenen voor de helft van de gebruikelijke toegangsprijs (voor het schoolzwemmen zelfs voor een kwart) ervan gebruik moesten kunnen maken. In 1955 werd met de bouw volgens ontwerp van de Nederlandse Heidemij begonnen door de Rhenense aannemer Bart de Kroon.

Een jaar later kwamen badrestaurant De Koningstafel en een 90 centimeter diep rechthoekig bad gereed. Het werd direct in gebruik genomen en het schoolzwemmen kon daar door Eef van Asselt en ook door de bekende Dof de Jong worden voortgezet. Dit was geen overbodige luxe: in 1965 kon 70 procent van de rekruten in Nederland niet zwemmen en er verdronken toen jaarlijks nog ongeveer zeshonderd mensen. Eef maakte zich later als examinator bij het diplomazwemmen verdienstelijk en ook met fitness-zwemprogramma's voor senioren was hij actief. Hierover schreef hij een boekje. Het apart gelegen wedstrijdbad met duikkolk kon in 1957 worden geopend door de echtgenote van de burgemeester (meisjesnaam M.H. den Tex; zij is inmiddels de 100 jaar gepasseerd) in het bijzijn van vele autoriteiten uit de Nederlandse zwemwereld. Sjoerd de Vries uit Hilversum kreeg de leiding in het bad. Hij was afkomstig uit Leeuwarden waar hij bij bondstrainer Henk Schoonhoven, de vader van Leo – op hem komen we nog op terug – zijn opleiding kreeg. Hij was getrouwd met de Hilversumse Annie Veldhuyzen, een succesrijke langere afstandswemster die aan de Olympische Spelen van 1952 in Helsinki heeft meegedaan. Zij kenden beiden ook Jan Stender van zwemclub De Robben uit Hilversum, die later als trainer van de KNZB met vooral zijn zwemsters vele successen behaalde. Sjoerd werd geassisteerd door de eerder genoemde Ton van Dijk uit Veenendaal die, toen de familie De Vries naar zwembad De Kromme Rijn in Utrecht vertrok, de leiding verkreeg wat hij tot de sluiting van het bad heeft behouden.

Vanaf het begin bruiste het van activiteiten. De zwem- en poloclub De Forellen werd opgericht, die onmiddellijk een zware taak voor de kiezen kreeg: het organiseren van de nationale zwemkampioenschappen. Rond het voor die tijd zeer moderne wedstrijdbad werden tribunes voor zo'n 2500 bezoekers opgetrokken. Het zwembad beschikte over een eigen pompinstallatie, met als consequentie dat het van grote diepte opgepompte water een temperatuur had die vooral in het

De damesploeg werd getraind door Annie de Vries-Veldhuyzen die links op de foto staat. Daarnaast v.l.n.r. Ria van de Pol, Ria ter Haar, Elma Ouwehand, Ankie Landman en Gerda van Manen. Zij zwom in 1962 met Thijs Bruis en Arnold Burlage (nu journalist bij dagblad de Telegraaf) de 30 kilometer in vervuild Rijnwater van Arnhem naar Rhenen. Zittend zien we v.l.n.r. Gerda Keyman, Fransje de Vries, Dicky van den Oosterkamp en Eva van Noort (Coll. G. van Dijk)

De toegang van het Lijsterbergbad onder de kleuterschool (Coll. L. Schoonhoven)

begin van het seizoen erg laag was, soms niet meer dan 11 graden. Daarom werd voor enige kampioenschappen een stoominstallatie gehuurd om het water tot acceptabele waarden te verwarmen.

Bij de kampioenschappen in 1957 zwom Ada den Haan een wereldrecord op de 200 meter schoolslag. En Leo Schoonhoven zwom zich als jongen van 16 jaar op de 100 meter vrije slag naar de vijfde plaats, hoewel hij beter was in het zwemmen over langere afstanden in open water. De uit Elst afkomstige bekende speaker Peter Knechtjens had soms moeite de dierengeluiden van Ouwehand te overstemmen. Begin jaren zestig volgden wedstrijden tegen West-Duitsland en Amerika, waaraan bekende zwemsters als Erica Terpstra en Ada Kok deelnamen. Deelnemers/sters werden om kosten te besparen bij Rhenense gezinnen ondergebracht. De Forellen behaalden onder het bezielende voorzitterschap van Joop Bovenschen en door training van Annie de Vries-Veldhuyzen en Ton van Dijk ook vele successen, zowel bij het wedstrijdzwemmen als bij waterpolo. Lid Piet de Zwarte werd gekozen in het Nationale Poloteam dat tijdens de Olympische Spelen in Montreal zelfs de derde plaats behaalde. Tot nu toe de enige Rhenenaar met een Olympische medaille.

Ook behaalde een andere in Rhenen opgegroeide poloër, Harry van der Meer, op hoog niveau veel successen onder andere bij de Italiaanse profclub Brescia. Hij liet zich tot Italiaan naturaliseren wat zijn club de gelegenheid gaf meer buitenlanders in het team op te nemen. Hij poogde in 2006 het Nederlanderschap terug te verkrijgen, maar net als voetballer Kalou is hem dat niet gelukt. In de media is aan zijn geval weinig aandacht besteed, hoewel Harry toch ook “goed” is voor ons nationale zevental. De Forellen telde op het hoogtepunt meer dan driehonderd leden. Ton van Dijk moest in 1980 om gezondheidsredenen zijn werkzaamheden stoppen, maar hij bleef nog wel bij het clubgebeuren betrokken. Hij trad vele jaren op als de “officiële” Sint Nicolaas in Rhenen. Jammer dat zo’n belangrijke Rhenense vereniging een vijftal jaren later failliet ging, omdat pogingen om de tering naar de nering te zetten faalden. In Ouwehand trainde men gratis en kon men zonder kosten vergaderen. Het salaris van een nieuw aangestelde trainer en de huur die men na sluiting van “Ouwehand” aan Het Gastland verschuldigd was, overstegen ruimschoots de inkomsten van contributie en gelden van sponsors. “Ouwehand” moest in 1979 na de opening van Het Gastland de poorten sluiten, tot leedwezen van veel inwoners van Rhenen. Zonder het gesubsidieerde schoolzwemmen van de gemeente was de exploitatie, die vanwege de korte seizoenen toch al moeilijk was, niet meer rendabel. Pogingen in voorgaande jaren van de directie om het bad aan de gemeente te verkopen liepen op niets uit, omdat men meer zag in een binnenbad waar het gehele jaar gebruik van gemaakt zou kunnen worden.

Leo Schoonhoven (links) met zijn toenmalige assistenten de badmeesters Hans de Jong en Anton Boudewijn (Coll. L. Schoonhoven)

Jaarlijks namen zo'n tweeduizend gezinnen een gecombineerd abonnement van dierenpark en zwembad. Wie herinnert zich niet de ruime bassins met grote zonneweide waar het gezellig toeven was? Nu is het zwembad deel van het dierenpark en zwemmen er de zeeleeuwen en zeehonden.

Het Lijsterbergbad

In 1966 werd binnenbad De Lijsterberg geopend. Oorspronkelijk was onder de daar gebouwde kleuterschool een fietsenstalling gepland, totdat iemand het idee kreeg er een zwembad te bouwen. Het bad van 15 bij 7 meter had een kunststof constructie, geen ramen en de ruimte en het water werden verwarmd door middel van aardgas. Daardoor was het energiezuinig en diende als voorbeeld voor andere baden, onder andere de voorloper van Het Valleibad in Veenendaal. Ton van Dijk was een van de badmeesters die er aan scholieren les gaf. De Forellen konden voortaan ook 's winters trainen. Ook werd een dames supporters- annex zwemclub opgericht, Door Oefening Sterk (DES), die nog steeds actief is, maar nu in Het Gastland.

In 1968 werd Leo Schoonhoven als beheerder aangenomen, Tijdens zijn sollicitatie kwam het voltallige college van de gemeente kijken om te checken of zijn manier van lesgeven in orde was. Leo heeft er ongeveer tien jaar ondergronds vertoefd. Opening van Het Gastland in 1978 betekende het einde van het Lijsterbergbad.

Het meertje van Kwintelooijen, gefotografeerd in 1990 (Coll. B. Arissen)

Het Gastland

Op Koninginnedag 1974 werd door diverse sportverenigingen en de brandweer van Rhenen actie gevoerd om geld bij elkaar te krijgen voor de bouw van een sporthal met zwembad, waaraan een steeds grotere behoefte was. Men wilde onafhankelijk van weersinvloeden kunnen sporten en zwemmen. Het Lijsterbergbad was te klein om recreanten voldoende gelegenheid te bieden om er hun liefhebberij uit te oefenen en het was volstrekt ongeschikt voor de wedstrijdsport. Het doel was een ton (guldens) maar de in één dag verzamelde 70.000 gulden was voor het gemeentebe-stuur voldoende aanleiding om de zaken serieus en snel aan te pakken. De sporthal kwam al in 1976 gereed en twee jaar later mocht burgemeester Bijleveld het bad openen. Leo Schoonhoven werd als bedrijfsleider aangesteld, voor het bad geassisteerd door Hans de Jong en Anton Boudewijn, die afkomstig was uit Tiel.

Leo heeft de reddingsbrigade opgericht die nu uit zo'n negentig leden bestaat. Ook organiseerde hij de Avondvierdaagse en de Koninginnefeesten. Toen hij in 1981 met pensioen ging, nam de uit Velsen afkomstige Jos Hodde, al in 1981 hier als zwemleraar begonnen, de leiding van Het Gastland over. Circa zeshonderd scholieren krijgen er elke week les om hun zwemdiploma's te behalen. De duikvereniging Silent World (vijftig leden) oefent er regelmatig, evenals zwemclub De Blauwe Schuur die vanuit Amerongen moest uitwijken toen ook daar het zwembad werd gesloten. De temperatuur van het water is naar tropische waarden opgeschroefd om aan de wens van het publiek te voldoen, namelijk 28 graden voor het grote en

Recreatie aan de oevers van de Rijn. In de toekomst met badinrichting?

voor het kleine bad zelfs 32 graden. Er is sprake van dat deze club, met momenteel honderd leden, de statuten gaat veranderen om er een Rhenense vereniging van te maken. De exploitatie van Het Gastland is geprivatiseerd en in handen van de organisatie Sport & Leisure, die het geheel met subsidie van de gemeente runt. Aan de goede accommodatie die Het Gastland biedt ontbreekt een zonneweide; velen willen bij mooi weer toch ook buiten kunnen verblijven. In Rhenen is nog geen echt goede gelegenheid om te zwemmen en te zonnebaden. Wel werd er wordt clandestien van op het oog mooi zwemwater gebruik gemaakt en is er een plan voor een recreatieplas ontwikkeld, zoals u hierna kunt lezen.

Zwemmen in de natuur bij Rhenen

Al voor de oorlog werd bij Kwinteloijen zand voor huizenbouw en wegeaanleg uit de heuvelrug weggehaald. In de jaren zestig ontstond de indrukwekkende afgraving, die zo diep werd dat er een meertje werd gevormd dat snel door zwemlustigen werd ontdekt. De gemeente plaatste waarschuwingsborden omdat de bodem van het meer op diverse plaatsen uit drijfzand bestond. Toen er een jongetje verdronk, werden er verbodsborden en borden met teksten die gewaagden van de

ziekte van Weil geplaatst, maar ook dat hielp niet om de recreanten bij het meer weg te houden. Pas toen de in de nabijheid wonende Geurt van de Haar met een paar elders gevangen dode muskusratten tussen de zonnebaders doorliep, kreeg men de schrik te pakken en bleef men weg. Nu is het meer een beschermd natuurgebied en is de rugstreeppad er heer en meester.

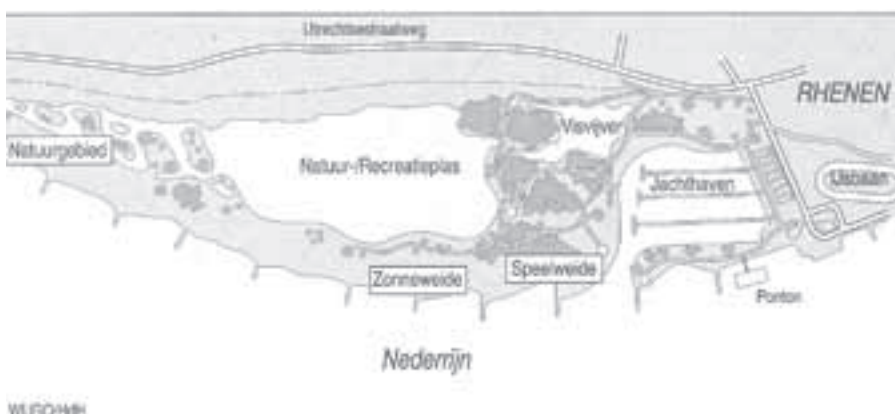
De Leemkuil bevat zo op het oog ook best geschikt zwemwater, maar rottende boombladeren en een bodem van leem zijn daarvoor niet bevorderlijk. Padvindsters hebben wel pogingen gewaagd, maar de Leemkuil is meer een domein voor padden, kikkers en salamanders.

Bij de inmiddels gesloopte kalkzandsteenfabrieken van Leccius de Ridder en de Vogelenzang is door afgraving een forse waterplas ontstaan. Door gebruik van een zandzuiger is het water op plaatsen meer dan 15 meter diep. De plek is ideaal voor zonzonbidders en zwemmers; in het noorden en oosten is de oever met smal strand beschermd door de Grebbeberg en het water is kraakhelder. Jammer dat onder de velen die op de plas afkwamen er enigen waren die rommel achterlieten en zelfs vernielingen aanrichtten aan apparatuur van kalkzandsteenfabriek De Vogelenzang, die de plas in beheer had. Daarom werd een stevig hekwerk geplaatst maar dit en verboden toegangsborden weerhielden de brutaalsten er niet van om de plas op te zoeken. In het gaas geknipte gaten verschaften hen toegang en ze werden dan door velen gevolgd. Tot op heden wordt er een kat- en muisspel met de politie, die steekproefsgewijs controles uitvoert, gespeeld. De verwachting is dat, als er op de plaats van de steenfabrieken en de remise een nieuwe wijk wordt gebouwd, er ook voor het gebruik van de plas een definitieve oplossing zal komen. Op openstelling voor grootschalige recreatieve activiteiten hoeft men niet te rekenen; deze mogelijkheid wordt door de gemeente bij voorbaat uitgesloten.

In 1995 presenteerde de gemeente een plan om in de Palmerswaard onder andere een recreatieplas met vis- en zwemgelegenheid aan te leggen. Deze leken eerst succes te krijgen. Steenfabriek De Over-Betuwe had door afgraving van klei al voor forse gaten gezorgd, die zo op het oog zonder probleem tot een grote plas verenigd zouden kunnen worden. De middenstand van Rhenen zag dit en de aanleg van een grotere haven voor plezierboten wel zitten. Maar al gauw lieten de tegenstanders van zich horen. Een bos van masten van boten en veel autoblik op een nieuw aan te leggen parkeerplaats in de uiterwaard zou het mooie beeld van Rhenen vanuit het zuidwesten te zeer aantasten. Toen het Utrechts Landschap het gebied in handen kreeg, betekende dat het einde van het geharrewar van de voor- en tegenstanders. De bestemming is nu definitief aan de natuur voorbehouden. Het zwemmen in de kleigaten moet ten zeerste worden afgeraden vanwege het voorkomen van drijfzand en giftig afval dat er gestort schijnt te zijn.

De plas in de zandafgraving van de Vogelenzang waar het heerlijk vertoeven was (Coll. B. Dorrestein)

Een schets van het plan Palmerswaard met jachthaven, visvijver en recreatieplas

Gelijkopgaand met het schoner worden van de Rijn zie je de recreatie aan de oevers van jaar tot jaar toenemen. Nu de rivier door boven- en benedenstroomsluizen is getemd, is het zwemmen er zondermeer veiliger geworden. Maar het water heeft nog niet de kwaliteit om als veroorzaker van medische problemen uitgesloten te kunnen worden. Deze kwaliteit wordt nog weinig gemeten, maar wel heeft bijvoorbeeld de gemeente Wageningen een ernstige waarschuwing voor mogelijke schadelijke bacteriën en virussen op haar website staan. Toch is de verwachting dat met het schoner worden van het water de zalm in de rivier zal terugkeren en dan zal de mens bijna zeker zonder problemen de vis kunnen volgen. Dan mag je aannemen dat, mede gestimuleerd door de warmere zomers, ook weer badinrichtingen aangelegd zullen worden, zoals deze vroeger op veel plaatsen aanwezig waren, maar wel van een modernere soort (denk aan de strandpaviljoens aan de Noordzee). Of wij dat nog zullen meemaken?

Bronnen

Diverse inv. nrs. uit de archieven van Rhenen, Wijk bij Duurstede en het Zwem-, Informatie- en Documentatiecentrum te Driebergen

Artikelen en berichten in de Amerongsche Courant, De Vallei en de Rhenensche Courant (periode 1878 tot heden)

Vele interviews, vooral met oud-leden van De Forellen

Jubileumnummer van het clubblad van De Forellen, 1981

Adriani Engels, M.J., *Zwemmen*, Amsterdam 10 juni 1960

Galjaard, J.M., *Pootje baden*, Utrecht 1966.

Notes

¹ OAR 563 Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad, 1814-1851

